

**КР УИА Б.ЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ, АРХЕОЛОГИЯ
ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

**КР ИжЖБМ ИК Ч.Ч.ВАЛИХАНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ ЖАНА
ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ**

Диссертациялык кеңеш D.07.23.674

UDC:327(075.8)

Кол жазма катары

Жеңиш Жомарт Жеңишулы

**«Орто кылымдагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы жана
мамлекеттүүлүгү: тарыхый улантуучулук жана трансформация (VI-XIII
кылымдар)»**

(07.00.07 – Этнография, этнология жана антропология)

Тарых илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн жазылган
диссертациянын авторефераты.

Бишкек-2024-ж

**Иш Ч.Ч.Валиханов атындагы Тарых жана этнология институтунда
жүргүзүлгөн**

(түзүмдүк бөлүм, уюмдун аталышы)

Илимий жетекчи (кеңешчи):

Сыздыков Сатай Максатович

Тарых илимдеринин доктору, профессор

Л.Н. Гумилев атындагы Евразия

Улуттук университетинин профессору

Расмий оппоненттери:

(фамилиясы, аты, атасынын аты, илимий даражасы, илимий наамы,
иштеген жери, кызматы);

_____ (Аты-жөнү,

Жетектөөчү (каршы) уюм: _____ (аты-жөнү,
түзүмдүк бөлүм, почта дареги)

Диссертацияны коргоо _____ диссертациялык кеңештин отурумунда
(датасы, _____ убактысы)
илимдеринин
(докторунун (кандидаттын), илим тармагынын) илимий даражасын
(диссертациялык кеңештин кодекси) коргоо үчүн
_____ саатында болот.

___ (алында диссертациялык кеңеш түзүлгөн уюмдардын аталышы) дареги:
_____.

Диссертацияны коргоонун zoom-webinarдагы онлайн трансляциясынын идентификациялык (уюмдун почта дареги, аудитория) коду _____.

Диссертация менен диссертациялык кеңеш түзүлгөн уюмдардын китепканаларынан _____ жана

_____ веб-сайтынан таанышууга болот (коргоо өтө турган уюмдун веб-сайтынын дареги)

Аннотация _____ жөнөтүлдү. (датасы)

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, илимий даражасы, илимий наамы _____ **Фамилиясы И.О.** (колу)

ИШТИН ЖАЛПЫ сыпаттамасы

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Тарыхый тамыры орток болгон орто кылымдагы түрктөрдү экономикалык, маданий, тилдик жана антропологиялык көз караштардан кароого болот. Ал эми азыркы түрк элдеринин ортосунда кандайдыр бир этномаданий, саясий окшоштуктар же айырмачылыктар бар болсо, анын себебин башка факторлор менен катар диндин таасиринин деңгээлинен издөө керек. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өзгөчөлүгү салттуу дүйнө таанымынын бул мамлекеттердин саясий тарыхында чоң мааниге ээ болуп, алардын гүлдөп-өнүгүшүнө жана төмөндөшүнө олуттуу таасирин тийгизгендигинде.

Түрктөрдүн орто кылымдардагы түрк мамлекеттери менен активдүү саясий-экономикалык байланышта болгонуна карабастан, чек арадан, коңшу мамлекеттерден келип жаткан тынымсыз коркунучтардан коргонууга жана ошол эле учурда көптөгөн уруулардан турган мамлекеттин саясий туруктуулугун сактоого умтулуусу. этномаданий жана экономикалык өзгөчөлүктөрү менен түрк дүйнө таанымынын идеологиялык мүмкүнчүлүктөрүнө түздөн-түз көз каранды болгон. Башкача айтканда, мамлекеттин өсүп же төмөндөшү башка факторлор менен катар мамлекеттеги идеологиялык салттардын туруктуулугуна да көз каранды болгон.

Советтик идеологиялык системада бул маанилүү маселеге анча маани берилбей, орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнө таанымдын мамлекеттердин түзүлүшүнө тийгизген таасири ар тараптуу изилденген эмес. Ошондуктан, адатта, орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин түзүлүшүнүн жана кулашынын себептерин издөөдө изилдөө объектиси бул мамлекеттердин саясий жана экономикалык аспектилери болуп, руханий, маданий жана диний факторлорго жетиштүү көңүл бурулбай калган. Ушундан улам орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өнүгүү жана төмөндөшүнүн себептери дайыма эле реалдуу болгон эмес. Саясий эгемендүүлүккө жетишүү менен руханий тегибизге кайрылуу, эски көз караштардан арылып, тарыхыбызды чындап изилдөө зарылчылыгы келип чыгууда. Көпчүлүк батыш изилдөөчүлөрү түрк көчмөндөрүнүн дүйнө таанымын билбегендиктенби, же айрым диний-саясий көз караштардын таасириненби, же көпчүлүк батыш окумуштууларына мүнөздүү евроборбордук мамиледен уламбы, маселеге объективдүү карай алышкан эмес.

Эгемендүүлүккө ээ болуу менен тарыхты кайра карап чыгуу, кара барактарды улуттук дүйнө таанымдын өңүтүнөн изилдөө маселеси актуалдуу болуп, бул үчүн орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин тарыхын кылдаттык менен кайра карап чыгуу зарыл. Айрыкча акыркы мезгилде күч алып жаткан ааламдашуу процессинин шартында маселенин актуалдуулугу ого бетер курчуп баратат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты – орто кылымдардагы түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө, же анын алсырап, кыйрашына диндин

таасирин аныктоо. Бул максатка жетүү үчүн изилдөөчүнүн алдына төмөнкүдөй милдеттер жүктөлөт:

- гунн, каңлы, усун мамлекеттеринин түзүлүшүндөгү салттуу дүйнө таанымдын ордун көрсөтүү;

- Байыркы түрк мамлекеттеринин калыптанышында жана өнүгүшүндө маанилүү курамдык бөлүгү катары мамлекеттик идеологиянын өзөгүн түзгөн салттуу дүйнө таанымдын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- Түрк мамлекеттеринин саясий жана маданий кыйроо жана жок болуу шарттарында салттуу идеологиялык багыттардын кескин өзгөрүшүнүн байланышын көрсөтүү;

- Исламдашкан түрк коомундагы салттуу жана жаңы дүйнө таанымдардын карама-каршылыгынын жана компромисстеринин себептерин түшүндүрүү;

- Чыңгызхан тарабынан калыбына келтирилген түрк-моңгол мамлекетиндеги салттуу дүйнө таанымдын өзгөчөлүктөрүн талдоо;

- Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин тарыхында салттуу дүйнө таанымдын тарыхый уландысынын маанисин көрсөтүү;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн негизги илимий жаңылыгы – орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин калыптанышында жана өнүгүшүндө салттуу түрк дүйнө таанымынын орду, алардын кулашы жана кризиси, башка мамлекеттердин таасири астында өзгөрсө да, тарыхый доорлор бою үзгүлтүксүздүгүн сактап келгендиги. дүйнөлүк диндер, биринчи жолу масштабдуу атайын илимий изилдөөнүн предмети болуп жатат. Түрктөр түзгөн мамлекеттик түзүлүштөрдө биринчи жолу түрктөрдүн ишенимдери ажырагыс идеологиялык система катары салттуу дүйнө таанымдын негизи катары каралат. Түрк мамлекеттеринин пайда болушуна жана көтөрүлүшүнө, төмөндөшүнө жана жок болушуна тышкы идеялардын таасири, аларга жергиликтүү, салттык көз караштардын карама-каршылыгы ар тараптуу каралат. Ошентип, бул иштин жаңылыгын төмөнкүчө аныктоого болот:

- алгачкы түрк мамлекеттүүлүгүнүн (сактардын, уйсундардын, канглылардын) пайда болушу мезгилиндеги түрктөрдүн диний ишенимдеринин бул мамлекеттердин өнүгүшүнө тийгизген таасири;

- Байыркы түрк мамлекеттеринде мамлекеттик түзүлүш салттуу дүйнө таанымына негизделген идеологиялык система болгон;

- салттуу дүйнө тааным орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин түзүлүшүнө жана бекемделишине чечүүчү таасирин тийгизген;

- салттуу түрк мамлекеттик түзүлүштөрүнүн өзгөрүшүнө түрктөрдүн түпкү диний ишенимдер системасынын кризиси таасир эткен;

- Орто кылымдардагы айрым түрк мамлекеттеринин жок болушуна жана алардын элдеринин ассимиляцияланышына салттуу дүйнө таанымынан толук баш тартуу таасир эткен;

- Ислам дини түрк талааларында жайылганга чейин көптөгөн түрк мамлекеттери этникалык топ катары жок болуп кетүү коркунучунда турган;

- Исламдын кабыл алынышы менен түрк мамлекеттери саясий жана маданий кайра жаралууну баштан кечирди;

- Ислам түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымын өзгөрткөнү менен, аны биротоло жок кыла алган жок – эки идея тең бири-бирин толуктап өнүктү;

-Ислам агымдары түрк мамлекеттеринин андан ары диний жана секталык жактан бытыранды болушуна таасирин тийгизген;

- Чыңгызхан - байыркы, салттуу түрк дүйнө таанымын мамлекеттик деңгээлде кайра жандандырган.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана салттуу түрк дүйнө таанымын баяндоодо кириш сөз катары сак династиясынын дооруна чегинүү жасалган.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин мамлекеттик түзүлүштөрүндөгү салттуу дүйнө таанымдын уландысы жана өзгөрүүсү проблемасын карап, Түрк каганатынын түптөлгөн доорунан (III-IX кылымдар) баштадык. Ислам динин кабыл алган Караханиддер мамлекетинин түзүлүшүнүн, гүлдөшүнүн жана кулашынын этаптарын камтыган хронологиялык тартипти сактоо менен Чыңгызхан империясынын түзүлүш этаптарынын ортосундагы мезгил алынган.

Акыркы главада корутунду катары кийинки мезгилдердеги түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнө таанымдын практикалык жана идеологиялык мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү максатында хронологиялык мүнөздөмө берилген.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Элдердин бүткүл тарыхы алардын жашоосунун бардык чөйрөлөрүнө таасир эткен дин менен тыгыз байланышта. Социалдык психологияда динде улуттук баалуулуктардын түбөлүк сакчысы катары диний-улуттук мамилелердин бүтүндүгү түшүнүгү калыптанган. Этникалык топтун кылымдар бою жетишкен маданий жетишкендиктери дин менен тыгыз байланышта болгон. Ошондуктан сунушталып жаткан изилдөө өсүп келе жаткан муун диндин улуттук баалуулуктарды сактоодогу маанисин түшүнүү жана анын тарыхын изилдөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу үчүн маанилүү. Кылымдар бою калыптанып, элибиздин улуттук байлыгына айланган салттуу дүйнө таанымдын туруктуулугун изилдөө далилдейт. Бул биздин елкебуздун улуттук-мамлекеттик идеологиясынын калыптануу мезгилиндеги кырдаалга жакшы таасирин тийгизип жаткандыгы тушунуктуу.

Түрк мамлекеттеринин тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын саясий-социалдык жана руханий-маданий натыйжалары азыркы ааламдашуу мезгилинде элибиздин руханий баалуулуктарын сактоонун жана эгемендүү өлкөбүздүн пайдубалын чындоонун илимий негизи болоору талашсыз. .

Бул эмгек менен биз эскертип гана тим болбостон, орто кылымдардагы түрктөрдүн мамлекеттүүлүгүнө түп тамырынан бери коркунуч келтирген процесс болгонун ачып, тарыхтан сабак алууну да сунуштайбыз.

Ошондой эле, изилдөө иштери тарыхчылар, саясат таануучулар, маданият таануучулар жана дин аалымдары үчүн зарыл кошумча маалымат болуп саналат. VI-XIII кылымдардагы изилдөөлөрдүн жыйынтыгы. Ата Мекендин

тарыхы боюнча атайын курстар үчүн, ошондой эле дүйнөлүк маданияттардын өз ара байланышы боюнча предметтин алкагында колдонулушу мүмкүн.

Иштин негизги корутундулары:

- Алгачкы түрк мамлекеттүүлүгү жаралып, калыптанган мезгилде сактардын жана уйсундардын диний ишенимдери да жөнөкөй формада болгон. Буга карабастан диний форма уруулук түзүлүштүн кыйрашына жана таптык мамлекеттик түзүлүштүн орношуна шарт түзгөн;

- Орто кылымдарда гүлдөп-өнүккөн байыркы түрк мамлекеттеринин дээрлик бардыгынын милдеттүү мамлекеттик түзүлүш катары өзүнүн салттуу дүйнө таанымы болгон. Түрктөр түптөгөн мамлекеттердин өсүп-өнүгүшү, гүлдөшү, алтургай кулашына салттуу дүйнө таанымынын өзгөрүшү түздөн-түз таасир эткен;

- Салттуу дүйнө таанымына негизделген диний идеология орто кылымдардагы түрк мамлекеттерин түзүүгө, алардын пайдубалын чындоого, чет мамлекеттер менен саясий, экономикалык, маданий жана руханий байланыштарды жөнгө салууга олуттуу таасирин тийгизген;

- Түрктөрдүн учурдагы диний системасынын кризиси салттуу түрк мамлекеттүүлүгүнүн өзгөрүшүнө шарт түздү. Кризиске кабылып, жаңыланууну талап кылган салттуу диний системанын мындай абалы мамлекеттүүлүктүн пайдубалын солкулдаткан;

-Орто кылымдардагы кээ бир түрк мамлекеттеринин (Хазар каганаты, Уйгур каганаты жана башкалар) өнүгүшүнө жана гүлдөшүнө салым кошкону менен, алардын пайда болушуна жана жоюлушуна кийинчерээк алардын салттуу мамлекеттик идеологиясынын багытынын өзгөрүшү чечүүчү таасирин тийгизген;

- Борбор Азияга исламдын жайылуу алдында көптөгөн түрк мамлекеттери идеологиялык кризисти баштан кечирип, этникалык топ катары жок болуп кетүү коркунучунда турган;

- Исламды кабыл алуу менен түрк мамлекеттери расмий идеологиясы катары жаңы динди тандап, кайра жаралуу мезгилин баштан өткөрүштү. Бирок бул процесс дароо же оңой болгон жок. Исламдашкан түрк коому жаңы динди дүйнө таанымдары менен шайкеш келтирүү процессинде кээ бир баалуулуктарын жоготууга аргасыз болгон;

-Кайсы бир диний негиздер боюнча бири-бирине карама-каршы келген ислам агымдары түрк мамлекеттеринин андан ары диний жана конфессиялык жактан бытыранды болушуна таасирин тийгизбей койгон жок;

- Ислам дини түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымына өзгөртүү киргизгени менен аны талкалаган жок – эки идея мунаса таап, бири-бирин толуктап, өнүгүп кетти. Бул процессте түрк-ислам суфийлик мазхабынын өкүлү Хожа Ахмет Яссавинин окуусу эки идеяны жараштыргыч жана адаптациялоочу ролду ойногон;

-Түрк каада-салттарын калыбына келтирүүгө умтулган Чыңгызхан байыркы салттуу түрк дүйнө таанымын жандандырууга бир катар аракеттерди

жасаган. Бирок, чындыгында, салттуу түрк дүйнө таанымы өзүнүн дараметин түгөтүп, жаңы, синтезделген идеяларга орун бошотту.

Диссертациянын апробациясы. Эмгектин негизги тыянактары “Орто кылымдардагы Иран жана Турандар”, “Орто кылымдагы түрктөр жана мамлекеттүүлүк: тарыхый улантуучулук жана трансформация” деген монографиялык эмгектерде, Абай атындагы Алматы мамлекеттик педагогикалык университетинде өткөн эл аралык конференциялардагы докладдарда берилген. , Кожа Ахмет Яссауи атындагы Эл аралык Казак-Түрк университети, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети ж.б. 30дан ашык илимий макалалар эл аралык илимий-практикалык конференциялардан кийин жыйнактарда илимий тезистер түрүндө, ошондой эле өлкөбүздүн атайын басылмаларында жарык көргөн. Ошондой эле, изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын жана Россия Федерациясынын илимий басылмаларында коомчулукка сунушталды.

Диссертациянын структурасы. Изилдөө иши кириш сөздөн, төрт негизги бөлүмдөн жана корутундудан турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Маселени изилдөө тарыхы» деп аталган биринчи бөлүмдө теманын изилденүү тарыхы, изилдөө ыкмалары жана диссертациялык иштин булак базасы талкууланат.

Байыркы салттуу ишенимдердин уландысы жана алардын жаңы диний агымдарга тийгизген таасири жөнүндөгү алгачкы изилдөөлөр көрүнүктүү казак окумуштуусу Чокан Валихановго таандык экендиги талашсыз. Ал «Кыргыздар арасындагы шаманизмдин издери», «Теңирчилик», «Талаадагы ислам жөнүндө» аттуу атактуу эмгектеринде байыркы ишенимдердин айрым элементтеринин исламдашкан казак коомундагы орду жөнүндө жазган. Ал өзүнүн изилдөөсүндө байыркы ишенимдердин жандуулугун, алардын жаңы шарттардагы маанисин чеберчилик менен көрсөткөн, анткени ислам дининин алкагында калып, казактар турмуштун түрдүү чөйрөлөрүндө өз алдынчалыгын сактай алышкан. Ч.Валихановдун калтырып кеткен этнографиялык изилдөөлөрүн талдоо менен түрк коомунда байыркы ишенимдин төмөндөө мезгили менен ислам дининин маанисинин жогорулашы мезгилинин идеологиялык айырмачылыктарын көрүүгө болот.

Дагы бир казак изилдөөчүсү Машхур Жусип Көпеев өз эмгектеринде исламдашкан казак коомундагы диний синкретизм көйгөйүнө чоң көңүл бурган. Окумуштуу өз эмгектеринде жаңы ислам дини менен казактын дүйнө таанымындагы эски ишенимди аралаштыруунун гармониясын көрсөтө алган. Ислам дини боюнча кеңири билимге ээ болгон бул аалым салттуу ишенимди терең түшүнгөн, ошондуктан ошол учурдагы башка аалымдардан айырмаланып, байыркы ишенимдин элементтери «динсиздиктин» элементтери катары каралбашы үчүн салым кошкон. Мына ушундан улам анын чыгармаларынын баалуулугу анын салт-санаалардын уландысы-на терең жана чын ыкластуу кеңул бургандыгында.

Бул проблемага кыйыр түрдө тиешелүү эмгектердин көбү орус окумуштууларына таандык. Салттуу В.Бартольд маселесин жарым-жартылай козгогон изилдөөчүлөрдүн ичинен Е.И. Кычанова. Советтик түрк тарыхчысы В.В. жазган жана калтырган чыгармалардын тогуз томдук жыйнагынан. Бартольд (1869-1930), жалпы чыгыш элдеринин жана өзгөчө түрк тилдүү элдердин тарыхы жана этнографиясы боюнча кеңири маалымат ала аласыз.

В.В.Бартольд өз изилдөөлөрүндө мамлекеттердин жана этностордун түзүлүшүндөгү жана кулашындагы руханий процесстердин мааниси боюнча атайын изилдөөлөрдү жүргүзбөсө да, этностордун жана мамлекеттин тарыхында диндин ролу боюнча өзүнүн көз карашын билдирген: в. "Элдин психологиясын түшүнүү үчүн анын диний ишенимин билүү маанилүү" Бирок орус-совет изилдөөчүлөрү өз изилдөөлөрүндө түрктөрдүн дүйнө таанымын алардын мамлекеттүүлүгү менен байланыштырууга батына алышкан эмес. Мунун себептери бар болчу. Эң башкысы советтик идеологияга жамынган орус улутчулдугу жана евроцентризм алардын чыныгы изилдөө жүргүзүүсүнө тоскоол болгон. Ошондуктан алар бул суроону ачык калтырышты. С.Г.

Кляшторный жакында жарык көргөн «Байыркы түрк цивилизациясынын императордук өбөлгөлөрү» аттуу көлөмдүү изилдөөсүндө «байыркы түрк цивилизациясынын калыптануу тарыхындагы империялык салттар дагы эле өз изилдөөчүлөрүн күтүп жатат» деп белгилеген.

Батыш тарыхнаамасынын өкүлдөрү орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги, өзгөчө мусулман-түрк мамлекеттериндеги саясий жана маданий процесстер боюнча бир катар эмгектерди жазышкан: А.Мюллер, К.Босворт, Э.Лэмбтон. Б.Шпулер, Зейдан Гиорги сыяктуу изилдөөчүлөрдү да атасак болот.

Ата мекендик тарыхчылардын пионери А.Маргулан диний-мамлекеттик салттардын уландысы боюнча изилдөө жүргүзгөн, бул биздин изилдөөбүзгө түздөн-түз байланыштуу. А.Маргулан Казакстандын тарыхында алгачкылардан болуп байыркы ишенимдердин түрктөрдүн алгачкы мамлекеттик салтына, тарыхый улантуучулукка тийгизген таасирин жокко чыгаргыс фактылар менен илимий жактан далилдеген. Тактап айтканда, илимпоз ишенимдин алгачкы формаларынын, өзгөчө сак-скиф доорунан келип чыккан “бори” (карышкыр) тотеминин мамлекеттүүлүктү калыптандыруудагы маанисин жана тарыхый уланышын аныктап, аларды азыркы доордо сакталып калган элементтер аркылуу көрсөткөн. Казак когамы. А.Маргулан казактын дүйнө таанымында, элдик оозеки чыгармачылыгында, оозеки адабиятында кездешкен тарыхый фактылар менен археологиялык-этнографиялык маалыматтарды чебер айкалыштырып, казактардын байыркы ата-бабалары менен руханий уландысы бар экенин көрсөткөн.

Салттуу дүйнө таанымдын байыркы катмарларын талдоого алган дагы бир окумуштуу К.Акишев. Археологиялык маалыматтарга (сөөк коюу ырым-жырымдары, мүрзөлөрдүн түзүлүшүнө) таянып, сактардын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн ишенимдерин калыбына келтирүүгө аракет кылган.

Мындай изилдөөлөрдүн башында Б.Э.Кумековдун эмгектери турат. Б.Э.Кумековдун кеңири изилдөөлөрүнүн аркасында кымак-кыпчак мамлекеттериндеги руханий процесстер, алардын түрк мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнө тийгизген таасири, исламдашкан түрк коомундагы саясий кырдаал тууралуу ар тараптуу тыянактарды табууга болот. Окумуштуу «кимак» жана «кыпчак» этнонимдердин пайда болушуна алардын ортосундагы айырмачылыктар таасир эткендигин көрсөткөнү көңүл бурууга арзыйт. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги руханий процесстердин мындай сын изилдөөлөрүнө С.М.Акынжановдун кыпчактардын тарыхы боюнча эмгектери кирет. С.М.Сыздыков Караханиддер мамлекетинин тарыхы боюнча «Карахандар мамлекетинин тарыхы», «Сахайб аль-Акбар» же «Караханиддер хроникасы Мунажимбаши Шейх Ахмед» аттуу изилдөөлөрүндө түрк коомунун исламдашуусун туура сүрөттөп, өлкөдөгү саясий кырдаалга баа берген. түрк мамлекеттери. Окумуштуу Н.Мукаметанулы кытай маалыматтарына таянып, байыркы усундардын мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына диний ишенимдеринин таасирин изилдеген. Окумуштуу өзүнүн изилдөөсүндө

усундардын мамлекеттик түзүлүштөрүнө алардын салттуу дүйнө таанымынын түздөн-түз таасирин талдап, бул мамлекеттин башкаруучуларынын титулдарын жана башкаруу системасындагы диний элементтерди аныктаган.

Мындан тышкары орто кылымдарда жашап, бүгүнкү күнгө чейин жеткен түрк мамлекеттери боюнча фундаменталдуу эмгектер бар. Бул эмгектеринде түрк мамлекеттеринин түзүлүшүн, экономикасы менен маданиятын, саясий түзүлүшүн, тарыхый окуяларды ар тараптуу изилдеп, жазган. Алардын арасында М.Н.Артамоновдун «Хазарлардын тарыхы» бар. Ошондой эле С.Г. Агаджанов араб-перс маалыматтарын пайдаланып, огуз-түркмөн мамлекеттеринин орто кылымдардагы тарыхы боюнча бир нече эмгек жазган. Р.А.Гусейнов Орто кылымдагы араб-перс маалыматтарынын негизинде Кичи жана Орто Азиядагы селжук мамлекеттери, орто кылымдардагы селжук мамлекеттериндеги салттардын уландысы, жергиликтүү ирандык мамлекеттик каада-салттардын өз ара байланышы жана көчмөн түрктөрдүн салттуу түзүлүшү боюнча бир катар изилдөөлөрдү жүргүзгөн. О.Караева «Караханиддер каганатынын тарыхы (XII кылымдын башы)», З.М.Бунятова «Азербайжан Атабектеринин мамлекети» (1136-1225), «Хорезмшахтар-Ануштегинидер мамлекети 1097-1231-ж. Бул изилдөөлөрдө орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги саясий шарттарга кеңири анализ жасалган. Жогорудагы илимпоздордун көбү орто кылымдардагы түрк мамлекеттери жөнүндөгү изилдөөлөрүндө түрк мамлекеттеринин түзүлүшүн, өнүгүшүн жана кулашын саясий жана экономикалык аспектилер менен гана байланыштырып, диний жана руханий себептерди изилдөөгө тереңдеп киришкен эмес.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги диний салттардын уландысы, өзгөчө исламды түрктөрдүн байыркы ишенимдерине жакындатуу процессинде суфизмдин тарыхы боюнча бир катар эмгектер жазылган. Мисалы, А.Г. Алиев «Сухравердиянын суфий тартиби жөнүндө жазуулар» («Омар Сухравердиянын билим белектери китеби» кол жазмасында), Г.П. Снесарев «Хорезм өзбектериндеги мусулманчылыкка чейинки ишенимдердин жана ырым-жырымдардын калдыктары» аттуу кол жазмасында. С.М. изилдөөсүндө. Демидов «Түркмөнстандагы суфизм (эволюция жана калдыктар)» деген темада бул маселе ар тараптуу каралат.

Көрүнүктүү кыргыз окумуштуусу Т.К.Чоротегин өзүнүн эмгектеринде Борбордук Азиядагы этникалык процесстерге таасирин тийгизген саясий процесстерди кеңири изилдейт.

С.У.Дюшамбиевдин эмгектеринде ислам дининин кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына тийгизген таасири жөнүндө сөз болуп, ислам динин кабыл алган орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги байыркы дүйнө тааным менен жаңы идеянын байланышы, суфий илиминин калыптанышы ар тараптуу изилденет. Бул теманы изилдеген бул топтун изилдөөчүлөрүнүн арасында өзбектер, татарлар, түркмөндөр, якуттар, кумыктар, карачайлар ж.б.

Бул маселеде Батыш тарыхчылары алдыда эле, анткени алардын өлкөлөрү советтик идеологиянын таасиринен тышкары. Тарыхты изилдөөнүн советтик ыкмасын сынга алуу менен Батыш тарыхчылары рационалисттик цивилизациянын жактоочулары, ошондуктан дүйнөлүк тарыхты изилдөөгө жаңы ыкмаларды сунушташат. Иликтөөдө О.Шпенглер, Ф.Фукуяма, А.Тойнби сыяктуу изилдөөчүлөрдүн пикири кеңири колдонулган. Айрыкча, жогоруда аталган изилдөөчүлөрдүн концепциялары мурда көңүл бурулбай келген жана азыркыга чейин жетиштүү көңүл бурулбай келе жаткан руханий баалуулуктардын тарыхый мааниси жөнүндө жыйынтык чыгарууда пайдаланылган. Советтик идеологиянын таасиринен чыгып, Батыштын рыноктук экономикалык системасын кабыл алып, ушул учурда А.Тойнбинин пикири өзгөчө маанилүү: «Салттуу диний ишенимдер менен азыркы түз тажрыйбанын ортосундагы ажырым канчалык чоң болбосун, ал жерде диний кайра жаралуу бир түрү болот. «Динди чыныгы иллюзия, ойдон чыгарылган сезим катары караган көз караштар күчөгөнүнө карабастан, коомдогу мурунку ишенимдерди жандандыруу аркылуу руханий булактарды издөө тенденциясы эч качан жоголбойт». Батыштык ойчулдун бул пикири акыркы кезде совет таасиринен алыстап, батыш терминологиясын кабыл алып, сиңире баштаган коомубузга эскертүү дегендей.

Бул изилдөө ишинин негизги объектиси казак коомундагы диний процесстердин тарыхы болгондуктан, диндерди изилдөөнүн методдору колдонулат:

1. Тарыхый-салыштырмалуу изилдөө ыкмасы. Мындай мамиле бир диндин ар кайсы мезгилдеги абалын салыштыруу аркылуу коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөрдү талдоого мүмкүндүк берди.

2. Историзмдин жана коомду кайра куруунун мамилеси адамдардын жана аң-сезимдеги өзгөрүүлөрдүн мааниси жана мааниси канчалык руханий байланышта экендигин аныктайт.

Тарыхты изилдөөнүн мындай ыкмасы казак элинин тарыхый булак катары деформацияланган тарыхый эс тутумун калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Бул бизге жат позициядан эмес, биздин объективдүү көз караш менен жазылган казак тарыхын изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө ата мекендик илимпоздордун акыркы мезгилде ийгиликтүү жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөрүн жана совет мезгилиндеги белгилүү бир идеологиялык алкакта жүргүзүлгөн иштерди бир убакта колдонуу менен тарыхый жана салыштырма талдоо ыкмаларын колдонуу менен ишке ашырылды.

Ааламдашуу жана азыркы дүйнөдө цивилизациялардын кагылышуусу мезгилинде чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде бул изилдөөчүлөргө мүнөздүү проблеманы евроборбордук көз карашта кароо тенденциясы алардын активдүүлүгүн мындан ары жогорулатуу үчүн маанисин жоготпой келет. Айрыкча башка баалуулуктарды кармангандарга каршы белгилүү бир идеологиялык багытты көздөгөн топтордун идеологиялык чабуулдары күч

алган учурда бул багытта жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөргө олуттуу мамиле жасоо зарыл. Ошондуктан биз изилдөөбүздө мындай чыгармаларга объективдүү жана сын көз менен кароого аракет кылдык.

Изилдөө ишинде түрк элдеринин эпикалык ырлары булак катары кеңири пайдаланылган. Казак оозеки адабиятынын үлгүлөрү, тектеш кыргыз, түркмөн, өзбек элдик ырларынын, эпосторунун деталдары кеңири талдоого алынган. Алардын бири “Огузнама” ыры түрктөрдүн исламдашуу алдындагы руханий абалынан кабар бере алган. Бул ырдын түп нускасы 9-10-кылымдарга таандык кылды. Огузнамдын кийинки эки варианты бар. Бири уйгур алфавитинде, экинчиси араб тилинде жазылган. Ырда Огуз хандын өмүрү, жортуулдары, жоруктары, эрдиктери даңазаланат. Ушундай эле маалыматтар бул изилдөөгө салым кошкон «Коркыт ата китеби» ырынын ар кандай сюжеттеринен да кездешкен.

Ислам динин кабыл алган Карахандар мамлекетинин доорунда илим-билим өнүккөн, маданият жаңы баскычка көтөрүлүп, адабий чыгармачылык күч алып, илимий жана диний чыгармалар жаралган. Бул темага тиешелүү эң маанилүү маалыматтардын бири 1069-1070-жылдары жазылган «Кутадгу билик» чыгармасы. Түп нускасы белгисиз болсо да, анын үч нускасы бар. Биринчиси Гератта 1439-жылы уйгур тамгасы менен, экинчиси Египетте 14-кылымдын биринчи жарымында араб графикасында, үчүнчүсү 12-кылымдын аягында араб графикасында жазылган.

«Диван Лугат ат-Түрк» (Түрк тилдеринин сөздүгү) 1072-1074-жылдары жазылган. Оригиналдуу чыгарма бизге жеткен эмес. Анын жалгыз көчүрмөсү 1266-жылы жасалган. Дивандын автору Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммад аль-Кашгари. Ал Кашкарда төрөлүп, өмүрүнүн акыркы жылдарын Баласагунда өткөргөн.

Өз доорунун ири диний ишмери, “Дивани Хикмет” чыгармасынын автору Кожо Ахмет Ясауи түрктөрдүн дүйнө таанымынын калыптануу тарыхында ислам дини менен жуурулушкан мезгилди жаркын барак катары сыпаттайт. Кожо Ахмет Ясауи 11-кылымдын аягында туулуп, 1167-жылы Сайрам шаарына жакын жерде каза болуп, ошол кездеги атактуу Арыстан баб менен Жусип Хамаданиден таалим-тарбия алган. Алгач өз өлкөсүндө, андан кийин Бухарада окуган.

«Хикметтин» кийинки автору Хаким ата лакап аты Сулейман Бакыргани (1186-жылы каза болгон). Ал Хорезм облусунун Бакирган шаарында төрөлүп, жашаган. Сулеймандын кол жазмалары «Бакиргани китеби» деген ат менен Казанда бир нече жолу басылып чыккан.

Өз доорунун руханий казынасынын көз жоосун алган чыгармасына айланган дагы бир эмгек «Чындыктын белектери» аттуу чыгарманын автору Ахмет Игуника Адиб Ахмед ибн Махмудго (12-кылымдын аягы, Түркстан аймагы - 13-кылымдын башы) таандык.).

Абылгазы Бахадур хандын эмгектери орто кылымдардагы түрк коомундагы идеологиялык процесстер тууралуу маалымат бере ала турган

маалыматтардын катарына кирет. 1643-1663-жылдары Хива хандыгын башкарган Абылгазы Бахадур өтө таланттуу тарыхчы болгон. Абылгазы да өз доорунун билимдүү адамдарынын бири болгон. Абылгазынын жазган «Шежире-и-Таракима» (Түркмөн санжырасы, 1661) жана «Шежире-и Түрк» (Түрк санжырасы, 1665) деген эки тарыхый эмгеги чыгыш таанууга, анын ичинде түрк жана казак таанууга тиешелүү жана кеңири популярдуулукка ээ болгон.

Араб-перс авторлорунун чыгармалары ар кандай маселеге тиешелүү эң маанилүү эмгектер болуп эсептелет. Мисалы, орто кылымдагы анонимдүү жазуучунун “Аджаиб ад-Дуня” чыгармасы, Якубинин “Аль-Булдана”, Истахринин “Масолек ва Мамолег” [42], Бирунинин чыгармалары. Исхак Абу Сайеддин «Тарихе Гардизи» аттуу географиялык эмгектеринде түрктөрдүн каада-салттары, алардын мамлекеттик түзүлүштөрү тууралуу изилдөө темасына байланыштуу көптөгөн маалыматтарды табууга болот.

Садр ад-дин аль-Хусайнинин «Ахбар ад-даулат ас-салжуки», Равандинин «Рахат ас-судур ва равайе ас сурур дар тарых ас-салжук», Насер Хосровдун «Сафар-наме» орто кылымдардагы Түркстан түрктөрүнүн салттуу территориялык аймактарынан тышкары түзгөн мамлекеттери, ислам динин кабыл алган Караханиддер, селжуктар менен байланышкан бул мамлекеттердеги саясий окуялар жөнүндө жазылган эмгектер. Бул китептер изилдөөчү үчүн олуттуу булак базасы болуп саналат.

Эки системанын ортосундагы карама-каршылыктарды талдоодо ажырагыс документ болуп Низам ал-Мүлктүн “Сиасет-наме” эмгеги саналат, анда отурук маданияты бар өлкөнүн башкаруу ыкмасы салттуу түрк мамлекеттик түзүмү менен салыштырылган. ислам көчмөндөрү негиздеген мамлекеттин кулашына себеп болгон. 13-кылымдагы монгол-түрк басып алууларына байланыштуу маселелер боюнча булактардын арасында Рашид ад-диндин «Жами ат-Таравихри», Ата Малик Жувайнинин «Тарихе Жахангуш», Хондмирдин «Тарихе ал-Асир» эмгектери бар. алдыңкы планда”, Шахаб ад-дин ан-Нисавинин “Сират Жалал ад-дин Минкбурни”, “Абу л-Фарах тарыхы”, Хафиздин “Заил Жоме ат-Таварих Рашиди”. Абу, «Тарихе Олжайту» жана башкалар.

Караханиддер мамлекетинин тарыхы боюнча баалуу маалымат булагы Абул-Фазл Бейхакинин «Тарихи Масуди» аттуу эмгеги болуп саналат. Бул иш жөнүндө В.В. Бартольд эмгектин маанилүүлүгүн баса белгилеп, «бул династия жөнүндө так маалымат алууга мүмкүн болсо да, Караханиддер жөнүндө жазган илимпоздордун эч кимиси бул эмгектин маалыматтарын пайдаланган эмес» дейт.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин саясий, руханий жана маданий тарыхы тууралуу маалыматтарды орто кылымдардагы европалык саякатчылардын эмгектеринен табууга болот.

Алардын эң белгилүүсү – жалган Маврикийдин Стратегиясы. Бул эмгекте аварлардын жана түрктөрдүн аскердик өнөрү, дүйнө таанымы жана чарбалык

ишмердиги кеңири баяндалган. Тарыхчы түрктөр менен аварларды каада-салты, үрп-адаттары боюнча скифтерге жакын элдер деп эсептейт. Тарыхчы өз эмгегинде түрктөрдүн каада-салты, маданияты, мамлекеттик түзүлүшү тууралуу маалымат берет.

13-кылымдын 50-жылдарында түрк-моңголдор Месопотамия менен Сирияны басып алуу максатында Кичи Азияга жаңы жортуулга даярданышкан. Ушуга байланыштуу монгол хандары Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө өз таасирин күчөтүүгө аракеттенишкен.

13-кылымдын 2-жарымынан, Батыш Европа мамлекеттерине монголдор жортуулунун алдында, крест жортуулдарынын акыркы жаңырыктарында, монголдордун басып алуулары жана алар христиан эмес деген имиштер тараган кезде, Рим папасы Иннокентий IV, Людовик IX жана башка христиан лидерлери татар колбашчыларына жана улуу хандарына бир нече элчилик жиберген (1245-ж. Плано Карпини, 1249-жылы Андрейдин Элчилиги Күйүк ханга, 1247-ж. Асцелиндин Бату-ханга, Рубруктун 1253-1255-ж. Хан Монкеге элчилиги). Элчиликтердин максаты - татарлар Батышка коркунуч туудурабы же жокпу, алардын арасында христиан динин жайылтып, Египеттин султанына каршы колдонсо болобу деген суроо болгон.

Плано Карпини 13-кылымдын 2-жарымында Чыңгызга таандык түрк, монгол уруулары жана жерлери боюнча саякаттарынын жыйынтыгына таянып, «Моңголдордун тарыхы» китебин жазган, Гийом Рубрук өзүнүн көз карашын «Китепте» жазган. Чыгыш өлкөлөрүнө саякат» деген бул чыгармалар бизге чейин жеткен. Алардын артынан талаа мейкиндигин кыдырып чыккан Марко Поло «Китептин» көбүн түрктөргө арнаган. Түрк-моңголдордун дүйнө таанымы жөнүндөгү маалыматтар Киракос Гандзакецинин эски армян тилинде жазылган «Армян тарыхында» да кеңири колдонулган.

Көрүнүп тургандай, бул көйгөйгө байланыштуу көптөгөн булактар бар. Бирок, бул маалыматтар алардын ишенимдүүлүгү үчүн критикалык экспертизаны талап кылат. Бул учурда, маалыматтарды жазуу үчүн себептерди баса белгилеп, аларды бири-бири менен салыштыруу абдан маанилүү болуп саналат. Айрыкча, туура изилдөө методологиясы маалыматтарды эффективдүү колдонуунун жана изилдөө максатына жетүүнүн ачкычы экендиги талашсыз.

“Алгачкы түрк мамлекеттүүлүгү жана түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы” деген экинчи бөлүмдө изилдөөнүн өзүнөн материалдар берилген. Бул бөлүмдө түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын идеологиялык негиздери кылдат талданат, ошондой эле дүйнө тааным алгачкы түрк мамлекеттеринин идеологиясы катары каралат.

Алгач түрк мамлекети түзүлгөндө коомдун өнүгүшү менен бирге көчмөндөрдүн салттуу ишенимдери бекемделген. Уруу-общиналык түзүлүштүн гүлдөп турган мезгилинде диний ишенимдер да жөнөкөй болгон. Адамдардын айлана-чөйрө менен болгон мамилесинде гармония зарыл болгон шартта түрк дини жаратылыш менен жуурулушкан. Анткени жамаатта жашаган адамдардын эң негизги көйгөйү жаратылыш менен компромисс болгон. Убакыттын өтүшү

менен адамдар дүйнө адамдар менен табияттан да көп экенин түшүнүштү. Башкача айтканда, адам менен табият бүт дүйнөнүн бир гана бөлүгү экенин, табияттын өзүн башка, сырдуу күч башкарып турганын түшүнгөн. Бул сыйкырдуу күчтү изилдөө адамдардын диний көз караштарын тактоого жана ишеним системасын түзүүгө жардам берген.

Хунн мамлекети кулаганы менен анын мамлекеттик каада-салттары изи жок жоголгон эмес. Түрк каганаты хунндардын доорунда калыптанган салттуу көчмөн мамлекеттүүлүгүн мурастап калган. Улуу Талаанын эбегейсиз зор аймактарын өздөштүрүп, бирдиктүү мамлекетти түзгөн түрктөр түрк улутундагы уруулар менен катар хунндардан тил, маданиятты кабыл алышкан, ошондой эле гунндардын мамлекеттик түзүлүшүнүн, бийлик системасынын негиздерин кабыл алышкан. , чарба жургузуунун формалары жана дүйнөгө салттуу. Эми түрктөрдүн алдында ушул хунндардан калган салтты өркүндөтүү жана өнүктүрүү милдети турган. С.Г.Кляшторныйдын «Орто Азияга мүнөздүү чарбалык типтердин, саясий жамааттардын жана маданий салттардын калыптанышына гунндар эмес, алардын мураскорлору болгон түрктөр чечүүчү таасир тийгизген» деген пикири туура.

Орто Азияны басып алган түрктөр Жер Ортолук деңизге баруучу Жибек Жолуна ээлик кылышкан. Алар басып алуу жортуулдарында Иранга каршы Византия менен союздаш болуп, 571-жылы түрк колбашчысы Эстеми Түндүк Кавказды басып алып, Керчь жарым аралына (Босфор) жеткен. Анын уулу Туриксанф Керчти басып алып, 576-жылы Крымга чабуул жасаган. Бирок 582-593-жылдары Эстеми өлгөндөн кийин бийлик үчүн күрөш башталган. Өз ара чыр-чатактар, социалдык карама-каршылыктар Каганатты алсыраткан. 588-жылы бекемделген Иран Гераттын этегинде түрктөрдү талкалайт. Византия 590-жылы Босфорду кайра басып алган. Түрк каганатынын алсырашы 603-жылы Чыгыш жана Батыш Түрк каганаттары болуп бөлүнүшүнө алып келген. Каганат Чыгыш Түркстандан Аму-Дарыяга, Волга боюна жана Түндүк Кавказга чейинки жерлерди алат.

Ошентип, түрктөр маданий жана чарбалык өзгөчөлүктөрү жагынан окшош уруулар менен бирге тил жана маданият жагынан чоң айырмачылыкка ээ кидандар, согдийлер, эфталиттер жана угор элдери сыяктуу элдерди баш ийдиришти. Ошентип, Түрк каганаты – түрдүү этносторду бириктирген бирдиктүү талаа империясы түзүлгөн, бирок негизги бириктирүүчү өзөк ашын уруусу болгон.

Түрк мамлекетинин башкаруучусу «Каган», оң колу «Ягбу» деп аталган. Каган наамын алуу оңой болгон жок. Түрктөрдүн ичинен бир гана көктүрүктөр – асман түрктөрү, аварлар, хазарлар жана булгарлар каган титулуна ээ болгон. Чындыгында карлук башкаруучулары өздөрүн “ябгу” деп аташкан. Шад, ябгу жана тегин титулдары каганга жакын, даражасы жагынан бир аз төмөн тархан жана элтебер болгон.

Түрктөрдүн «Теңир алдындагы Түбөлүк өлкөнү» даңазалаган мамлекеттик идеологиясы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынан келип

чыккан. Түрктөр менен гунндардын идеологиялык жакындыгы концептуалдык, генеалогиялык, маданий жана диний жалпылыкка ээ болуп, эки мамлекеттин салттуу дүйнө таанымы бирдей болгон. Алгачкы орто кылымдардагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы боюнча маалыматтарды талдоонун жыйынтыгы анын алгачкы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы менен тыгыз байланышта экенин көрсөттү. Түрк дүйнө таанымынын философиясы «эки негиз» (эки жылдыз) концепциясына негизделген. Байыркы түрктөр дүйнө эне менен атадан турат деп ишенишкен. Адам – күн, тоо, эне – ай, суу. Алардын үстүндө Жараткан Теңир. Ал улуу Кудай. Кытай маалыматтарында ашина, ашиде деп белгиленет. Муну Европада эки карама-каршы, бирдей, бири-бирине баш ийбеген, дуализм деп аташат, бирок түрктөр арасында бул эки көрүнүш бири-бирин колдоо, толуктоо жана көтөрүү түшүнүгүн билдирген. Ушунун негизинде түрктөр бүт жандыкты жуптан турган системага ылайыкташтырышат. Мамлекеттин саясий түзүлүшү да эки принципке багытталган. Оң жана сол канат, ябгу-шад. Байыркы түрк алфавити ушул системанын негизинде түзүлгөн. Көрүнүктүү казак тарыхчысы С.Каржаубай Түрк каганатынын башкаруучуларынын негизин түзгөн эки этникалык топту – кыпчактарды жана тогуз-огуздарды атайт. Анын айтымында: «Бүгүнкү күндө тарых илимине биздин замандын 1-10-кылымдарынын аралыгында Орто Азияны жана Монгол кыртышын мекендеген түрк тектүү эки ири уруу конфедерациясы болгондугу белгилүү. Алардын бири кыпчак уруулар союзу, алар өздөрү түзгөн Каганатты (империяны) «түрктөр» - = «түрүк» саясий аталышы менен атаса, экинчиси тогуз-огуз союзу болгон.

Алгачкы түрк уруу-мамлекеттик түзүлүштөрүнүн жөнөкөй типтерин түзүүдөн тартып Казак хандыгынын дооруна чейин бул дүйнө тааным түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө салым кошкон ишенимдердин системасы болгон. Ата-бабалардын арбактарына сыйынуу, жаратылышка, айбанаттарды сүйүү сыяктуу түрдүү ишенимдердин башында жалгыз Жаратуучу Теңирге сыйынуу системасы турган. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн жүрүшүндө ар кандай тарыхый доорлорду башынан кечирген бул система татаалдашып, анын монотеисттик мүнөзүнө жана өзгөчөлүгүнө карама-каршы келбеген башка жат идеяларды кошкон.

Каганаттын башкаруучулары жана идеологдору өздөрү түзгөн мамлекеттин пайдубалын бекемдөө үчүн Теңир-Тоонун күчүн натыйжалуу пайдаланышкан. Бул түрк башкаруучуларынын эгер алар Кудайды дүйнөнү жаратуучу деп тааныса, анда түрктөрдүн Кудайынын күчү түрктөргө гана таандык деген ишениминин кош натыйжасы болгон. Биринчиден, бул каганатта жашаган башка этностордун түрктөр менен ассимиляция процессин бир кыйла кечендетсе, экинчиден, түрктөрдүн өз ара интеграциясын тездеткен. Билге каган менен Күлтегин дагы бул мамлекеттин пайдубалын бекемдөө үчүн Асмандын каалоосу менен бийликке келгенин жар салышкан.

Түрктөр өздөрүнүн теңиртоолорун ушунчалык «менчиктеп» алышкандыктан, алар бул динди түрктөрдүн гана дини деп эсептешкен.

Түрктөрдүн ою боюнча, дүйнөнү жараткан Теңир, адегенде Адам атаны, башкача айтканда, түрктөрдүн түпкү атасы болгон, ошол себептен Жараткан түрктөрдү канатынын астына алган. «Түрк» деген сөздүн өзү Жаратуучу менен байланышып, бүткүл элдин кудайлык табиятын аныктайт. В.Бутанаев өзүнүн изилдөөсүндө «Торик» сөзү «түрк» этнонимине байланыштуу экендигин билдирген. «Көк түрк будун» деген сөз «тагдырын асман белгилеген эл, асман тандап алган эл» дегенди билдирет. Буга мисал, хонгоройлордун асманга сыйынган “тоор” деп кыйкырганы, б.а. асмандан тагдыр. Бул кийинчерээк түрктөрдүн империялык сезимдеринин өсүшүнө таасирин тийгизген. Башкача айтканда, түрктөрдүн империялык позициясынын негизги концепциясы мындай угулат: «Дүйнө түрктөрдүкү. Анткени ааламды жараткан Теңир түрктөрдүн кудайы. Теңирдин эркине ылайык дүйнөнү түрктөр гана башкара алат”.

Ошентип, түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын негизин Теңир түрктөр жашаган бүткүл дүйнөнүн жаратуучусу деп эсептеген. Түрктөр Теңир-Тоону өз мамлекетинин түзүлүшүнө салым кошуп, анын өнүгүшүнө жана түзүлүшүнө дайыма колдоо көрсөтүп келген деп эсептешкен. Бардык аракеттерин Кудай менен байланыштырган түрктөр мамлекеттин бекемделиши Теңирдин эрки менен болот деп эсептешкен.

Теңирден кийин Умай түрктөрдүн ишеним объектиси болуп эсептелген. Умай үй-бүлөнүн жана балдардын камкорчусу. Байыркы түрк жазмаларында ата-Каган-Аспан, Шеше-Катын-Умай символдорун көрүүгө болот, бул патриархалдык түрк коомунда Асман-Теңир белгисинин жанында аялдын статусу Умайга салыштырылганын билдирет. . Кудырга жана Жетисуу, Ысык-Көл эстеликтериндеги кудайлар иерархиясынын үчилтигинде Жер-Суу эң акыркы орунду ээлейт. Ал эми Теңир - эң жогорку инсан, улуу жана катаал бойдон калууда. Умайдын түрк коомундагы орду Түрк каганатынын бийлик системасындагы ашиде системасында чагылдырылган.

Түрктөр ыйык санаган дагы бир түшүнүк Жер-Суу түшүнүгү болгон. Түрктөрдүн ою боюнча Жер-Суу эл жашаган жаратылыш чөйрөсү, жери, мекени. Уламыш боюнча Жер адамзаттын, тиричиликтин, фаунанын жана флоранын энеси. Мына ушундан улам адамзат Жер энеге сыйынган. Түрктөрдүн ишеними боюнча ыйык Ата Мекен – Жер-Сууну коргоо керек.

Адам Аллахтын жаратууларынын ичинен эң негизги жаратуу болгон. Байыркы түрктөрдүн уламыштары боюнча адамды Ата Тангри менен Умай жараткан. Түрк уламыштарында Кудай адамды чоподон жараткан. Чопуну аралаштыруу үчүн колдонулган суу да өзгөчө касиетке ээ. Адам менен табияттын ортосундагы мамиле Кудай тарабынан жөнгө салынат. Айрыкча, бул түрк дүйнө таанымында адамдын инстинктинин – коркуу, акчага болгон каалоо, жан дүйнө тынчтыгын канааттандырууга өзгөчө орун берилген. Алардын ичинен эң негизгиси кут түшүнүгү болгон. Бүт нерсенин ээси болгон, бирок бүт дүйнөнү жаратканына – адамга берген Аллахтын чексиз жоомарттыгын мындайча билдирген:

Кудай колдосун

Менин жакшылыгым үчүн (kut)
үлүшү бар үчүн.

(Култегиндин эстелиги).

Бирок, жакшылык (кут) адам менен кошо жаралса да, анын өмүр бою коштоп жүрүүсү адамдын жашоо деңгээлине жана жүрүм-турумуна жараша болот. Эгерде адам Кудай белгилеген жашоо эрежелерин бузбай, коом менен табият менен гармонияда жашап, ошону менен Жараткандын мээримине ээ болсо, башында берилген жакшылык чыныгы Теңирий нээматка айланып, бул адамга гана эмес, анын урпактарына да пайда алып келет. Ал эми адам өзүнүн иш-аракети менен айланасындагы адамдарга, коомго, жаратылышка зыян келтирсе, Аллах берген жакшылыктын кадырына жетпей, күнөө кылса, андан чыгып кетет. Бул адам же трагедияга туш болот, же өлөт. Кут – адам менен Кудайды, Кудай менен дүйнөнү, адам менен дүйнөнү байланыштырган маңыз. Бактысыз жашоо маанисиз. Бакыт жок жерде тартип, мамлекет, береке жок.

Демек, түрк мамлекеттеринде салттуу дүйнө тааным жаңы эмес, байыркы, салттуу ишенимдин жетилген, өнүккөн формасы болгон. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өнүгүшүнө таасирин тийгизген идеологиялык фактордун мааниси байыркы түрк жазмаларында даана байкалат. Түрктөрдүн бул даректүү мурастары биздин заманга жетпегенде муну аныктоо кыйын болмок. Бул жазуулардагы маалыматтарды талдоо салттуу дүйнө таанымынын орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өнүгүшүндө чечүүчү орунду ээлегендигин көрсөтөт.

Түрк каганатынын мамлекеттик идеологиясы эки принципке багытталган салттуу дүйнө таанымына негизделген: кытай маданиятын тааныбоо жана анын коңшуларынан артыкчылыгын сезүү. Мындан тышкары, Түрк каганаты төмөнкүдөй негизги саясий максаттарды кабыл алган:

1) Хунн мамлекети кулагандан кийин чачырап кеткен түрктөр менен экономикалык жана маданий жактан түрктөр менен шайкеш келген көчмөндөрдүн биригиши;

2) Көчкөн түрктөрдү өлкөгө кайтаруу;

3) Кытайга саясий кысымды жаңыртуу.

Мындай татаал саясий максаттарды ишке ашыруу үчүн Каганаттын бийлигине эң оболу Каганаттын элин ушундай саясий кадамдарга мобилизациялоого мүмкүндүк бере турган туруктуу руханий негиз керек болчу. Каганаттын башкаруучулары кол алдындагылардан дайыма талап кылып келген мындай руханий тарбия башкаруучу топ тараткан идеология аркылуу ишке ашкан. Бул идеология каганаттын көчмөндөрүнүн улуттук салттуу дүйнө таанымынын негизинде кылымдар бою өнүгүп, калыптанган.

Бирок бул максаттарга жетүү түрктөр үчүн оңой болгон жок. Түрктөрдүн өз мамлекетинин пайдубалын бекемдөө аракети коңшу мамлекеттердин идеологиялык кысымы менен катар жүрдү. Түрдүү себептерден улам түрк башкаруучуларынын колдоосуна ээ болуп, расмий статуска ээ болгон жат идеялар, эгер түрк дүйнө таанымына туура келбесе, каганаттын консервативдүү

башкаруучу канаты тарабынан активдүү каршылык көрсөткөн. Мындай каршылыктарга карабастан, кызыкдар топтордун колдоосу менен түрк мамлекетинин саясий жетекчилигине жеткен мындай идеялар көчмөн мамлекетинин кулашына алып келген.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринде кудайлык ишенимдеги «Жер-Суу» түшүнүгүнө туура келген «өлкө» сөзүнүн мааниси кеңири болгон. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшү менен мурдагыдай эле «Эл» сөзү аймактык аймактын же «мамлекет» деген сөздүн эле эмес, бул аймакты байырлаган элдердин, уруулардын эквивалентине айланган.

Көчмөндөр үчүн мамлекет (территория) менен эл бир эле түшүнүк катары каралып, алардын негизги экономикалык ыкмасы көчмөнчүлүк болгон. Анткени мал жаюу сыяктуу турмуштун маанилуу тармагы түрктөрдүн ажырагыс бөлүгү болуп калган. Башкача айтканда, жашоосу мал чарбачылыгы менен тыгыз байланышта болгон көчмөндөр миграция учурунда жайыттын жетиштүү болушуна кам көрүшкөн. Ошондуктан көчмөндөр үчүн «эл» деген «эл» деген сөз менен «турмуш чөйрөсү», «мамлекет» деген маанини билдирген «эл» деген сөз бирдей мааниде болгон. Мындан тышкары уруулук түзүлүшкө ээ болгон түрктөр үчүн өлкө түшүнүгү да уруу, эл маанисин берип, бул уруунун көчүү аймагын билдирген аймак түшүнүгүн берген. С.Г.Кляшторныйдын айтымында, Түрк Эл деген аталыш бардык көчмөндөрдүн аты, түрктөр түзгөн күч болгон. Бирок бул ысымды түрктөргө караганда византиялыктар менен ирандыктар көбүрөөк колдонушкан. Орто кылымдардагы түрк мамлекетинде өлкө башкаруучусу «элхан», башкача айтканда, мамлекеттин башкаруучусу, эл башчысы деп аталган. Биринчи түрк каганы Бумин башкаруучу, б.а. мамлекетти жана элди башкаруучу титул катары «илхан» статусуна ээ болгондугу белгилүү. Илхан, б.а., жамааттын каганы, Жер-Суунун башкаруучусу, ыйык түшүнүк болгон. Түрк каганатындагы “жеген” сөзүнүн саясий мааниси жөнүндө С.Г. Кляшторный «түрктөр өз өлкөсүн, биз Түрк каганаты, империя, түрк өлкөсү деп аташкан» деп, «эл» сөзүнүн кеңири маанисин эске салат. Бул мамлекеттик салт Чыңгызхан түзгөн мамлекеттерде сакталып калган. Мисалы, түрктөрдүн салттуу аймагынан тышкары, 1259-жылы Иранда Хулагу хан (1256-1265) негиздеген мамлекетте мамлекет башкаруучулары «илхан» титулун алышкан. Бул салттын орто кылымдардагы түрдүү түрк мамлекеттеринде ишке ашырылышы тууралуу А.Кадырбаев мындай дейт: «Кыпчактар менен каңлылардын арасында коомдук түзүлүш системасы уруулар менен бириккен уруу институтуна негизделген. Ошол эле учурда алар «эл» деген чоң бирикмелерге биригишкен. Ар бир өлкөнүн өзүнүн аймагы жана чек арасы болгон».

Мазар куруу салты түрктөрдүн байыркы салты. Түрктөр ата-бабаларынын рухуна таазим кылып, дөбө түрүндөгү таштарды үйүшкөн. Дөбөгө сыйынуу жалпысынан монгол доорунда өнүккөн. Адегенде алар жеке менчик жерлердин ээлерине сый катары тоо ашууларында жана жол боюнда курулган. Истахри Ирандын «халаждар-түрк жамаатына» кирген Систан аймагын сүрөттөп: «Алар

бул жерге (Систанга) байыркы заманда келишкен. Индия менен Систандын ортосуна мазар курушкан. Формасы түрк элдерине окшош. Алардын түрктөрдүн салты бар жана баары түрк тилинде сүйлөшөт».

Биздин елкенун территориясында курулган ар турдуу курулуштар боюнча казак окумуштууларынын эмгектери маселенин биздин пайдабызга чечилишине жакшы таасирин тийгизе тургандыгы тушунуктуу. Ушуга байланыштуу казак изилдөөчүсү М.М.Мендикуловдун айтымында, «Казакстандын кең аймагына жана Хорезмдин түндүк аймактарына таралган күмбөздөрдүн чоң тобу конус сымал же пирамида түрүндөгү куполдуу болгондуктан илимий адабиятта чатыр деп аталат». Кастаньенин жазуулары боюнча алар узун бойлуу, конус сымал жана «кыргыз малахайына» окшош. Ушундай эле эстеликтерди жана ушуга окшош эстеликтерди кыргыз талаасынын ар кайсы жерлеринен, бирок баарынан да Уралдан табууга болот. М.М.Мендикуловдун айтымында, чынында эле бул эстеликтер бүгүн Атырау, Урал жана Устюртто кездешет, чоподон жасалган күмбөздөр Сырдарыянын дельтасында, Түштүк жана Борбордук Казакстанда көп кездешет.

Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымындагы дагы бир диний символ түрк инсандарына орнотулган балбал таштар болгон. Балабал таштар боюнча изилдөөлөрдү талдап, К.Сарткожа булар түрктөр өлтүргөн душмандардын айкелдери экенин айтат. Түрктөр өлтүрүлгөн душманды ыйык жерге жайгаштырышкан. Ошентип, биринчиден, алар өлтүрүлгөн душмандарына колдоо көрсөтсө, экинчиден, жоокерлерге болгон сый-урмат болгон.

Ошентип, Биринчи Түрк каганатынын түзүлүш жана калыптануу мезгилинде Хунн империясынын мамлекеттик түзүлүшүнүн салттары сакталып калган. Негизгиси хуннулардан түрктөргө өткөн – салттуу дүйнө тааным. Талаадагы салттуу коңшуларга карата тышкы саясат түрктөрдүн тушунда да уланган.

«Орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги руханий трансформация» үчүнчү бөлүмүндө: Түрк каганатындагы идеологиялык өзгөрүүлөрдүн ички жана тышкы факторлору, орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги руханий өзгөрүүлөрдүн саясий кесепеттери.

Байыркы түрк мамлекетинин алсызданышына мамлекеттеги идеологиялык карама-каршылыктар да таасирин тийгизген. Тактап айтканда, диний жана руханий айырмачылыктары бар мамлекетте согдулуктардын жеке этномаданий тамырлары саясий таасирге ээ болуп, мамлекеттин негизине таасирин тийгизбей койгон эмес. Биринчи Түрк каганатында расмий жазуу жана жазуу тили согду тили жана жазуусу болгон. Алтай түрктөрү Орто Азияда эфталиттерди талкалагандан кийин Сасани Иран менен байланышта болгон. Болжол менен 567-жылы Аму-Дарыянын жээгинде Иран менен Турандын чек арасы түзүлгөн. Ошентип, Согдиана менен Жети-Сууда жайгашкан Зарафшандын борбору менен Хорезмдин жолдору түрктөрдүн таасирине өтөт. Согдулуктардын Орто Азияга миграциясы күч алууда. 630-жылдагы кытай жылнаамаларында Самарканддык Кан Су-ми менен Бухаралык Ан Ту-хан беш

миң согдулуктар дароо Түркстанга көчүп келишкенин жазышкан. Чыгыш Түркстандагы кытай өкүлү Кытай императоруна «түрктөр ак көңүл, ойлонбой, тез эле чагымчыл болушат. Бирок алардын арасында согдулуктар көп. Алар айлакер жана эпчил: түрктөргө үйрөтүшөт жана жетектейт».

Көктүрк каганаты саясий жактан канчалык күчтүү болсо, диний-идеологиялык жактан да алсыраган. Саясий жана экономикалык өнүгүүнүн жакшырышы менен да руханий токтоолук тездеди. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө алып келген салттуу динге негизделген идеологиялык система түрк башкаруучулары тарабынан өзгөрүүлөргө дуушар боло баштаган. Бир жагынан коңшу мамлекеттердеги деспоттук түзүлүштүн таасири, түрк башкаруучусунун чексиз бийлигин камсыз кылуу, экинчи жагынан бул мамлекеттердин түрктөргө карата аёосуз тышкы саясаты салттуу идеологиялык дүйнө таанымдын маанисин төмөндөттү. түрктөр арасында бир багыт. Кагандын бийликке чексиз таасир көрсөтүү аракети каганаттын аристократиясынын нааразылыгын пайда кылган. Акимдин каганаттын таасирдүү топторуна көңүл кош мамилеси мамлекетти ич ара согуштарга алып келген.

Бул мезгилдин өзгөчөлүгү түрктөр диндин маанилүүлүгүн түшүнүшсө да, салттуу идеологиялык системага кандайдыр бир түп-тамырынан бери өзгөртүү киргизүүгө батынган эмес. Тескерисинче, түрк башкаруучулары өнүккөн кошуналарынын даяр саясий түзүлүшүн жана маданиятын көчүрүп алуудан кайра тартынбастан мамлекеттин өркүндөтүүнүн бирден бир жолу катары көрүшкөн. Өмүрүн Кытайга каршы күрөшкө арнаган Капаган да Кытай бийлигине гана каршы чыгып, анын маданиятын, элин сүйүү керек деп эсептеген. Анткен менен Кытайдын саясатын жакшы билген Тонькөк түпкүлүктүү түрк маданиятын даңазалоону жактаган. Кытайда алган билими бул саясатчынын бардык кемчиликтерине карабастан, кытай экспансиясына улуттук дүйнө тааным гана туруштук бере алат деген ишенимин бекемдеген.

Билге кагандын тушунда тышкы саясат чаташып, Сибирь менен Енисей кыргыздарын саясий жактан эркин калтырган. Жети-Суу жана Түштүк Зунгария Кытайдын Тан династиясына берилген. Ал Ханша Түркеш менен кудалашкан. Мамлекетте жыйырма жыл (722-741) тынчтык орноткон. Мамлекеттин экономикалык кубаттуулугу жогорулады. Кытай түрктөрдүн көз алдында мынчалык саясий жана экономикалык ийгиликке кантип жеткенин тынч карап тура алган жок. Култегин бул өлкөдө элчи болуп турган түрк аркылуу ууландырылган. Ошентип, кытайлык саясатчылар түрктөрдүн мамлекеттик салтын жок кылууга болгон күчү менен аракет кылышкан.

Чыгыш Түрк каганатында салттуу дүйнө таанымдын идеологиялык система катары сактоодо жана өнүктүрүүдө Тонькөктүн ролу толугу менен өзгөчө болгон. Ал Билге каганды шаарларды дөбөлөр менен курчап, мамлекеттин аймагында буддист-даостук монастырларды куруу ниетинен баш тартууга, тескерисинче, түрктөрдүн материалдык жана руханий маданиятын коргоо аракети көрүүгө көндүрө алган.

740-жылы Көктүрк тактысына Билге кагандын иниси Танри хан отурган. Чыныгы бийликти Тонькөктүн кызы Танри хандын энеси Помей колго алганы менен ички чыр-чатакты токтото алган эмес. Басмыл, карлук, уйгур уруулары биригип, көктүрктөргө кол салган. 742-жылы ашын уругунан чыккан басмылдардын башчысы «каган» деп жарыяланып, көктүрктөрдүн каганы Озмыш менен акыркы каган деп эсептелген Помея өлтүрүлгөн.

Ошентип, түрк дүйнө таанымындагы ыйык бийлик биримдигинин “Каган” – “Теңири” башкаруучулар тарабынан бузулушу түрк салтында адам түшүнүгүнө карама-каршы келген түп-тамырынан бери өзгөргөндүгүн көрсөтөт. Башкача айтканда, башкаруучу топтордун арасында эски диндеги «ыйыктык» түшүнүгү өзүнүн маанисин жоготуп, азыр алтургай алардын саясий ишмердүүлүгүнө тоскоол болгон «өткөндүн калдыктары» болуп көрүнгөн.

Ушундай оор мезгилде түрктөрдүн салттуу коңшулары бекемделген түрктөргө каршы саясатын жигердүү жүргүзүп, каганатты андан ары талкалоого аракет кылышкан. Аларды анын кеңдиги гана эмес, соода жолдорунун маанилүү стратегиялык жайгашуусу да кызыктырган. Мындай аймакты коргоого курал жетишсиз болчу. Негизги максат түрктөрдүн колу менен түрктөрдү жок кылуу болгон. Түрк мамлекеттериндеги саясий кырдаалды талдоо бул максатка жетүү кыйынга турбаганын көрсөтөт.

Ошентип, Экинчи Каганаттын тушунда диний идеянын кризиси тереңдеп, идеологиялык система кагандыктардын ар биринде өзүнчө өзгөчөлүктөр менен өнүккөн. Бул түрк мамлекеттеринин империялык процессин токтотуп, алтургай түрктөрдү душман мамлекеттерге бөлгөн. Чыгыш Түрк каганатында мамлекеттин кыйрашынын негизги себеби социалдык классификация болуп, бийликке Ашина урпактары менен катар Ашиданын тукумдары да кийлигишкен. Мунун аркасында Каганатта эски диний идеянын пайдубалы колдонулуп, мурдагы Түрк каганатынын даңкын жандандырган.

Бирок, идеологиялык жактан эскирген эски дин, бир жагынан чексиз бийликке умтулган түрк башкаруучуларынын баш тартуусунан, экинчи жагынан, өңдүү мамлекеттердин тынымсыз идеологиялык чабуулдарынан улам натыйжасыз болуп чыкты. Кытай, Византия жана Иран. Башкача айтканда, Түрк каганаты Улуу Талаанын эбегейсиз зор аймактарын саясий жактан бириктиргени менен, бул жерлерди мекендеген элди, майда жамааттарды бириктирүүнүн идеологиялык негизи натыйжасыз болуп чыкты.

Коңшу мамлекеттердин түрктөргө карата идеологиялык күрөшү башка мүнөзгө ээ болгон. Кытай түрк башкаруучуларынын диний-идеологиялык багытын өзгөртүүгө таасирин тийгизип, эки жолдун кесилишинде турган өлкөнүн калкына колдоо көрсөткөн. Бул түрктөрдүн Кытайдан билим алып, кытай маданиятын сиңирүүсүнө шарт түздү.

Экинчи жагынан, Византия түздөн-түз диний экспансияны ишке ашырган. Башкача айтканда, христиан мамлекети византиялык миссионерлерди дипломат, соодагер атын жамынып түрк талааларына жиберип, христианчылыктын принциптерин үгүттөгөн.

Түрктөрдүн идеологиялык багытынан баш тартуусуна Сасани Ираны олуттуу таасир тийгизген. Бирок Кытай менен Византиядан айырмаланып, бул тенденция мамлекет тарабынан жүргүзүлгөн эмес. Бул жерде Иранды түрктөрдүн жерине келген түрдүү диний агымдардын өтүшү катары көрүүгө болот. Манихейлик, иудаизм жана христианчылык Иран аркылуу келип, түрк мамлекеттүүлүгүнүн тагдырына олуттуу таасирин тийгизген. Ал эми Ирандын салттуу маданиятынын бир бөлүгү болгон Согди аймагынын түрктөрүнө жакындыгы саясий жана руханий таасирин тийгизбей койгон жок. Исламдашуудан кийин да бул аймак салттуу түрк мамлекеттүүлүгүн өзгөртүүнүн руханий негизи болуп калды.

Жыйынтыктап айтсак, ушул мезгилде күч алып, чындала баштаган чет элдиктердин диний идеялары Каганатта саясий жана руханий кризисти жаратып, ал өз кезегинде каганаттын андан ары кыйрашына алып келген. Ал эми салттуу дүйнө тааным бул жат диний идеяларга тоскоол боло алган эмес.

Түрк каганатында үстөмдүк кылган салттуу идеялардын токтоп калышы мамлекеттин тургундарынын жашоосуна олуттуу таасирин тийгизген. Көктүрктөрдүн доорунда алдыңкы орунду ээлеген жана түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы менен тыгыз айкалышкан идеологиянын кризисине тышкы факторлор да таасирин тийгизбей койгон жок. Айрыкча Византия, Кытай, Иран сыяктуу дүйнө таанымына таптакыр жат өлкөлөр жана элдер ошол доордо маанилүү геосаясий позицияга ээ болгон түрк мамлекеттерине руханий таасир көрсөтүүгө аракет кылышкан. Алар түрк башкаруучуларынын салттуу идеяны башка дүйнө таанымдар менен алмаштыруу кадамдарын колдошкон. Түрк башкаруучуларынын колдоосу менен түрк коомуна кирген жат идеялардын таасиринен улам түрк коому руханий, маданий, саясий жана социалдык жактан өзгөрүүгө дуушар болгон. Жогоруда айтып өткөндөй, ушундай оор мезгилде түрк талаасында түрдүү диний агымдар, идеялар биригишти. Негизги диндер манихей, христиан-несториан, буддист, еврей, ислам түрктөр арасында ар кандай деңгээлде өнүгүп, тараган. Алардын айрымдары убактылуу болсо да түрк коомунда бактылуу болуп, расмий мамлекеттик статуска жетишсе, кээ бирлери түрк коомунун айрым башкаруучуларынын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн гана кызыгуусун туудурган.

Дүйнөлүк диндер, диний агымдар жана окуулар Улуу Талаага түрктөрдүн мамлекеттик идеология катары салттуу дүйнө таанымынын механизмдери иштебей, токтоп турган оор мезгилде ар кандай жолдор менен келген. Түрк башкаруучуларынын колдоосу менен алдыңкы саясий-идеологиялык позицияга ээ болгон манихей, христиан-несториан, буддист, еврей жана ислам диндери түрктөр арасында көп колдоого ээ болгон эмес, бирок алар ички жана тышкы саясий кырдаалга таасирин тийгизген.

Бирок, аталган диндердин ичинен тарыхый процесстердин жүрүшүндө орто кылымдардагы түрк коомунда исламдан башка эч ким өзүн орното алган эмес. Түрк башкаруучуларынын зордук-зомбулуктары менен түзүлгөн диний-идеологиялык системалар же мамлекеттин калкынын басымдуу бөлүгүнүн

саясий-экономикалык, социалдык, руханий жана маданий муктаждыктарын канааттандыра албагандыктан коомдон четтетилген, же болбосо түрк мамлекетин мамлекетти башкарууга мажбурлаган. саясий мааниде тарыхтын сахнасынан кет.

Саясий сенектик менен бирге руханий кризисти баштан кечирген түрк уруулары эми согуштун натыйжасында коңшу мамлекеттерде өз ыктыяры менен жалданып, туткун, кээде кул катары да пайдаланылган.

К.Босворттун айтымында, исламдын алгачкы үч кылымында ак түрктөр ислам өлкөлөрүнүн чек араларына жакындай баштаган. Изилдөөчүнүн айтымында, «түрктөр арабдар келгенге чейин Хорасан менен Трансоксианада жашашкан». Орто Азиянын калкынын негизги бөлүгүн түрктөр түзүп, алар Жакынкы Чыгышка кире башташты».

Ошентип, түрк мамлекеттеринин кулашы менен бул мамлекеттерде үстөмдүк кылган диний идея терең кризисти башынан өткөргөн. Башкалардын идеяларына каршы турууга тийиш болгон системалаштырылган салттуу дүйнө тааным да терең трансформация процессине туш болуп, өзүнүн мурдагы мамлекеттик-расмий негиздерин жоготуп, уруучулук тар ыдыроо мезгилин башынан өткөргөн. Көбүрөөк бышып жетилген, жашыраак диний идеялар түрк коомунун ыдырап кетүү процессин бекемдеп, андан ары күчөгөн. Бул диний идеялар, бир жагынан, айрым түрк мамлекеттеринин калыбына келишин жана өнүгүшүн тездетүү менен бирге, көчмөндөр арасында жаңы мүнөздөгү саясий жана маданий кагылышуулардын келип чыгышын шарттаган. Натыйжада мурдагы бириккен түрк мамлекеттери азыр идеологиялык жактан атаандаш жана кас мамлекеттерге айланды.

“Исламдашкан түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнө тааным: трансформация жана улантуучулук (III-XII кылымдар)” деген төртүнчү бөлүмдө түрк коомунун исламдашуусунун салттуу дүйнө таанымына, ошондой эле мусулман-түрк элдериндеги мамлекеттүүлүк жана салттуу дүйнө таанымга тийгизген таасири процесси каралат. мамлекеттер.

Түрк мамлекетинин өнүгүшүндө бетме-бет келип, алдыңкы орундарды ээлеген көптөгөн диндер салыштырмалуу кыска убакыттан кийин түрк тарыхынын эсинен биротоло өчүрүлгөн. Ислам дини өзүнүн салыштырмалуу жаштыгына карабастан түрктөр арасында тез өнүгүп, түрк мамлекеттүүлүгүнүн андан ары өнүгүшүнө салым кошкон. Бул маанилүү тарыхый кубулуштун себеби тууралуу казак окумуштуусу М.С.Орынбеков: «Ислам дининин Азияны, Африканы жана Европаны басып алуусу теологдор үчүн дагы эле табышмак бойдон калууда. Ислам христиандык жана буддизм сыяктуу түрдүү дүйнөлүк диндер түптөлгөн аймактарга кирип, бул диндерди аймактан сүрүп чыгарды».

Англиялык ислам таануучу М.Уатттын айтымында, христианчылык «өзүнүн универсалдуулугун ырастоо үчүн жергиликтүү салттар менен кызматташууну четке кагып, аларды өздөрү тандаган жамааттын бийлигине карама-каршы койгон». Уатттын айтымында, христиан динин жайылтуучулар жергиликтүү калк арасында христиан динин жайылтуу үчүн эч нерсе

кылышкан эмес. Тескерисинче, ислам өзүнүн жайылуу процессинде жергиликтүү элдердин салттуу ишенимдеринин элементтерин кабыл алуу менен дүйнө таанымынын муктаждыктарын канааттандыра алган.

Түрк көчмөн жана жарым көчмөн уруулары жашаган Евразия талаасынын аймагына ислам дининин кириши 8-кылымда башталып, анын жайылышы жана түптөлүшү жүздөгөн жылдарга созулган.

Исламдын түрктөр арасында ийгиликтүү жайылышынын жана бекемделишинин негизги себептерин кыскача жыйынтыктай турган болсок, аларды төмөндөгүдөй формулировкалоого болот: 1) этномаданий фактор; 2) географиялык фактор; 3) мамлекеттик-идеологиялык фактор; 4) Араб басып алуулары жана анын натыйжасында ислам миссионерлеринин жана илимпоздорунун үгүт иштери.

Биринчиден, этномаданий факторго токтоло турган болсок, ислам дининин туруктуулугуна жана бекемделишине башка диндер өздөрүнүн салттык карама-каршылыктары менен түрктөрдүн көчмөн жашоосуна терс таасирин тийгизген негизги себептердин бири болуп саналат.

Ошондой эле түрктөрдүн жаңы динди тез кабыл алышына андагы теңирчиликтин принциптерине каршы келбеген жана көчмөндөрдүн руханий өнүгүүсүнө кызмат кылган элементтердин көптүгү оң таасирин тийгизген. Айрыкча, эки динде тең Теңир-Аллахтын – абсолюттук рухтун өзгөчөлүктөрүнүн диний окшоштугунун таасиринен качуу мүмкүн эмес эле. Түрктөр да Теңирди бүткүл дүйнөнүн жана бар болуунун жалгыз Жаратуучусу деп эсептешкен. Бул биримдик түрктөрдүн ислам динин кабыл алуусунда маанилүү фактор болгон.

Жаңы динди кабыл алгандан кийин да түрктөр ислам дининин түшүнүктөрүнө өздөрүнүн эски ишениминдеги диний терминдерди колдонушкан. Махмут Кашгаринин эмгектериндеги ислам динине байланыштуу концепциялардын көбү мусулмандар менен түрктөрдүн диний түшүнүктөрүнүн мааниси бирдей экенин, айырмачылык табынуу ыкмасынын өзгөчөлүктөрүнө гана тиешелүү экендигин көрсөтөт. Маселен, ал чыгармаларында Аллах-Теңири, Пайгамбар-Ялваш, Сауши, Куран-Битик, ибадат-намаз, татаалдык, дуа-алейиш-алгыс, намаз-юкунш-жүгүнү, жаннат-ужмак, ажаханнам сыяктуу түшүнүктөрдү колдонгон. Көрүнүп тургандай, бул фактор түрктөр арасындагы Исламды үгүттөөчүлөр үчүн абдан маанилүү болгон жана түрктөрдүн жаңы динди андан коркпой кабыл алышына жардам берген.

Түрктөрдүн исламды кабыл алуусунда чечүүчү фактор түрктөрдүн Жаратуучу Теңири түшүнүгү менен Исламдагы Алла Тагал (Эң Жогорку) түшүнүгүнүн шайкештиги болгон. Орто кылымдагы араб саякатчысы Ибн Фадлан айткандай, түрктөрдүн Аллага болгон мамилеси мусулмандарга болгон мамилесине себеп болду десек чоң жаңылыштык болот. Мунун негизги себеби Алла менен Теңирдин семантикалык окшоштугу жана жакындыгы болгон. 13-кылымдагы италиялык саякатчы Плано Карпини түрк-моңголдор бир кудайга

ишенип, бирок аны даңктап, сыйынышпайт деп жазган. Көрүнүп тургандай, түрктөрдүн дини монотеисттик болгондуктан Теңир деген Жаратуучуга ишенишкен. Ал эми Теңирчилик Умайга болгон ишенимдин дагы бир түрү болгон түрк ишеними исламдашкан коомдо жаңы өзгөчөлүктөргө ээ болуп, Улуу пайгамбарыбыздын кызы Фатиманын образын кайталап, ислам дини менен жуурулушуп кеткен.

Өз убагында Ч.Валиханов түрктөрдүн байыркы ишенимдери менен ислам дининин байланышын түшүнүп, бул тууралуу атайын эмгектерди жазган: «Мухаммеддин дини диндин бир теңирчиликти бириктирип, Теңирчилик жөнүндөгү көз караштардын болушуна жол берген. рух, жин, пери жана шайтан болуп, рухту жок кыла алган эмес.. Мусулман молдо болбосо ислам сабатсыз калктын арасында тамыр жайа алмак эмес. Бирок алардын абалындагы сөздөр жана тыбыштар мурунку шамандык түшүнүктө катылган. Ойлор эмес, ысымдар, сөздөр өзгөрдү. Онгонда – арбак, Асман Теңири – Аллах, Жердин Руху – шайтан, пери, жин, жин – шаман идеясы кала берет. Түшүндө да бакшы болуп көрүнгөн. Бирок шамандын ишенимине Мухаммеддин кудайлыгы таасир эткен. Асман Теңир түшүнүгү менен бириккен». Исламды кабыл алып, түрктөр унутулуп калган Жаратуучуга сыйынууну ислам аркылуу системага салып, кайра улантышкан.

10-11-кылымдарда Мауреннахрды басып алып, ислам динин кабыл алган түрк-караханиддер өздөрү менен бирге байыркы түрк административдик институттарынын элементтерин ала келишкен. Бул система боюнча каганаттын бийлиги жеке адамга эмес, бүткүл башкаруучу үй-бүлөгө таандык. Ошентип, Карахандар мамлекетинде кош бийлик системасы өнүккөн. Улуу Каган менен бирге бийликчил каган жана Кичи каган болгон. Улуу каган расмий түрдө мамлекет башчысы болуп калды. Бийлик атадан балага эмес, үй-бүлөнүн эң улуу мүчөсүнө өткөн. Ар бир аристократ падышалык тактыга укуктуу болгон, ошондуктан ал бийликке талапкер болуп калган. Бирок бул тартипти караханийлер Али ибн Хасан (1034-1035-ж. өлгөн) бузган – ал тактысын уулу Юсуфка калтырган.

Селжук империясы Караханиддер мамлекетинен айырмаланып, алгачкы динар системасын көпкө сактай алган эмес. 60-жылдардын башында бийликти мураскорлуктун жаңы принциби андан ары жактырылып, мамлекеттин эки бөлүгү бириктирилген. Давид Чагри бей 1060-жылы каза болуп, түрктөрдүн салты боюнча анын бир тууганы Мухаммад Тогрул жесир аялына үйлөнгөн. Көптөгөн көчмөн урууларда казак элинде кийинки мезгилдерге чейин сакталып келген левираттык никеге туруу статусу уруктун жана жетекчинин мүлкүн жана салт-санаасын сактап калууга жардам берген. Бул учурда Тогрулдун Дөөттүн жесирине үйлөнүшү басып алынган жерлерди султандын жогорку бийлигине өткөрүп берүүгө мүмкүндүк берген.

Ислам дүйнөсүндөгү узак мөөнөттүү интервенциялардын натыйжасында басып алган түрктөрдүн бийлик системасы менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу институттарынын ортосунда өз ара синтез түзүлгөн. Бул мезгилдеги

тарыхый окуяларды талдап көрсөк, идеологиялык кагылышууда түрк башкаруучуларынын аракеттерине караганда ирандык деспотикалык бийликтин версиясы үстөмдүк кыла баштаганын байкоого болот. Эски менен жаңынын бул күрөшүндө бийликтин отурукташкан системасы өзүнүн жагымдуулугу жана башкаруучуларга ыңгайлуулугу менен алдыңкы орунга чыкты.

Бийлик системасы өзгөрсө да, коомдук мамилелерде салттык элементтер сакталып калган. Эски салттын калдыктары өз ара жамааттык жашоого негизделген салттык система талкаланып, анын таасири элдин социалдык шарттарында чагылдырылганда ишке ашкан. Жамааттык жашоо салттары бар түрктөр эзелтен эле букараларынын социалдык абалына көңүл буруп келишкен. Бул салт көчмөндөрдүн өз айылындагы, уруусундагы кедей-кембагалдарга кам көрүп, аларды артка калтырбаган моралдык-этикалык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта. Селжуктар согуштан, ачарчылыктан жана баш аламандыктан жапа чеккен шаардын калкынын арасында кайрымдуулук иштерин жүргүзүшкөн. Бир нече жүз кой союлуп, кедей-кембагалдарга бекер тамак-аш таратылды.

Бирок, бул чаралар жаңы өкмөттүн идеясына туура келбегендиктен, алар жөн гана жакшы салттарды текке кетирип, туруктуу мүнөзгө ээ болгон жок.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин исламдын расмий идеологиясы катары кабыл алынышы алардын ислам дүйнөсүнүн алдыңкы мамлекети болууга умтулуусу менен катар жүрдү. Жогоруда айтып өткөнүбүздөй, түрк өкүмдарлары бири-бири менен мамилесин кандык тууганчылыкка эмес, диний жамаатка көбүрөөк салууга аракет кылышкан. Жада калса түрктөрдүн исламдашуусу аларды бири-бири менен динге негизделген саясий биримдик түзүүгө түрттү. 1012-1013-жылдары Караханийлердин башкаруучусу Туган хан газневиддер Махмуд ибн Себуктегинге элчи жиберип, келишим түзүүгө чакырган. Силер Индияга, мен түрктөргө каршы чыксаңар Исламга, мусулмандарга пайдалуу болот. Эгер бири-бирибизге кол салбасак, бул биздин достук мамилебиздин далили болмок». Ислам динин кабыл алган түрктөр алардан дүйнө таанымы боюнча бөлүнгөн жакындарын «каапыр» санап, аларга каапырлардай мамиле кылышкан. Орто кылымдагы авторлордун жазгандарына караганда, «1043-1044-жылдары Сафар айында он миң «каапыр» түрк ислам динин кабыл алган. Курмандык курман айт майрамында чалынган. Баласагун менен Кашкарга чабуул коюшкан. Исламды татарлар менен кытайлар гана кабыл алышкан эмес». Бул автордун айтымында: «Исламды кабыл алгандан кийин алар өз мекенине кайтышкан. Алар (Исламды кабыл албаган түрк көчмөндөрү) мусулмандардан коргонуу үчүн биригишкен». Кыязы, караханиддердин жаңы динди кабыл алуусу менен күчөгөн саясий ишмердиги түрк көчмөндөрүнө таасир этип, аларды өз максаттары үчүн биригүүгө мажбурлаган.

Кеңири аймактарды басып алуу, исламдагы ажырымдарды басуу, христиан мамлекеттеринин мусулман жерлерине агрессивдүү чабуулдарын токтотуудан кийин түрк бийлигинин доорунда түптөлгөн ислам дүйнөсүндөгү

интеграция тенденциялары түрк бийлигин кайрадан алсырата баштаган. Ислам дүйнөсү дагы бир жолу саясий-социалдык жана диний кризисти баштан кечирди, эми ислам коому дагы бир жолу дин китептери жана диний ишмерлер убада кылгандай исламды сактап кала турган чыгыштан келген диний жоокерлерге муктаж экенин сезе баштады. 13-кылымдын 2-жарымында Орто Азия түрктөрүнөн турган Чыңгыз хандын аскери тарыхый миссиянын аткаруучусу катары Иранды жана ислам өлкөлөрүн басып алган.

Жаңы динди кабыл алуунун башталышында диний скептицизм жана жаңы динди өзгөртүүсүз кабыл алуу каалоосу түрк мамлекеттеринде саясий чыр-чатакты тереңдеткен. Түрк коому исламчыл диний агымдардын күрөш зонасына тартылды. Салттуу түрк дүйнө таанымына негизделген мамлекеттик салт иран тибиндеги калыптанган мамлекеттик мыйзамдарга баш ийип, салттын уландысын бузган карама-каршылыктарды жараткан. Мухаммеддин (Алланын салам-дубалары болсун) доорундагы исламдык башкаруу системасы да, биринчи адил халифалар да, биринчи түрктөрдүн тепкичтүү башкаруу системасы да отурукташкан мамлекеттердин салттуу башкаруу системасы менен бириккен. алардын эрежелери боюнча жашашкан. деспоттук-монархиялык мүнөзгө ээ болгон.

Бул тенденция исламдашкан түрк мамлекеттеринин кулашына же алардын Ирандын саясий жана маданий системасына сиңип кетишине таасирин тийгизген. Түрк дүйнө таанымынын элементтерин өзүнө сиңирип, алардын принциптерин жана эрежелерин ислам шарияты менен чебер айкалыштыра алган исламдын суфийлик мазхабы, анын көрүнүктүү өкүлү Хожа Ахмет Яссавинин илими исламды түрктөр арасында жайылтууга жетишкен. Бул тенденцияга түрктөрдүн дүйнө таанымынын ислам дини менен кескин карама-каршылыкка келбей, тескерисинче түп-тамырынан окшоштугу оң таасирин тийгизгени талашсыз. Ошонун негизинде түрктөрдүн исламды кабыл алуусу эч кандай зордук-зомбулуксуз, идеологиялык каршылыксыз, эркин ишке ашырылган.

Исламдын идеологиялык булагы түрк мамлекеттүүлүгүнө күч берип, ага экинчи өмүр берип, түрк мамлекетин мусулман мамлекети катары кайра жандандырган. Орто кылымдардагы түрк коомунда саясий-идеологиялык үстөмдүккө ээ болгон ислам бул мезгилде саясий-экономикалык, руханий жана маданий кризиске дуушар болгон түрк коомун кайра тарбиялоого ылайыктуу дүйнө тааным системасы болуп калды. Түрктөр исламды терең руханий кризис абалында тосуп алышкан. Исламдын алдында түрк-көчмөн коомунда белгилүү бир циклдин аяктагандыгынын белгилери даана байкалган. Эски мифологиялык система өз жашоосун токтотту. Коом идеологиялык кризисти баштан кечирип, адамзаттын жашоосунда жаңы маанини табууга муктаж болгон [80, б.30]. Дал ушул мезгилде бул боштукту жаңы дин – түрктөрдүн руханий муктаждыктарын канааттандыра алган, бышып жетилген, алардын дүйнө таанымына карама-каршы келбеген жана толуктай ала турган ислам дини толтурган. Этникалык

топ бузулуп, көптөгөн атаандаш урууларга бөлүнүп кеткенде ислам коомду идеологиялык жактан бириктирген.

Адамзат тарыхындагы эң чоң феномен – ислам цивилизациясынын бир бөлүгү болуу менен бул доордогу түрк адабиятынын өкүлдөрү элди, өзгөчө түрк көчмөндөрүн цивилизация жолуна түшүүгө, исламдык-адамдык жүрүм-турумдун талаптарына жооп берүүгө жана Аллах каалаган туура жолго түш. Ирандык тарыхчы Зарринкубдун айтымында, “Ислам империясынын негизги өзгөчөлүгү ар түрдүү жамааттардын жана элдердин мурастарын, каада-салттарын айкалыштыруу менен жаңы маданиятты жараткандыгы” туура. Жорж Зидан мындай деп жазган: «Исламдын пайда болушу диний, саясий жана социалдык аспектилерге терең таасирин тийгизди. Бул өзгөрүүлөр адамдардын аң-сезиминде болуп, алардын илиминде жана адабиятында чагылдырылган: Ислам туура эмес жана жаман адабияттарды жок кылды. Тынчтык темасы күтүүсүз адабиятта айтыла баштады. Ислам дүйнөгө да, акыретке да тиешелүү жаңы адабиятты жаратты». Түрк ойчулдары өз жакындарын исламдын идеалдарына ээрчүүгө чакырышканы менен, бул чакырыктар байыркы түрк жазууларындагы идеологиялык баалуулуктарга шайкеш келгени анык.

Жаңы динди кабыл алып, бирдиктүү мусулман коомчулугуна кошулуп, бул жамаатка кирген башка мусулман өлкөлөрүнүн жашоо образы менен таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Бул өз ара аракеттенүүнүн натыйжасында түрк ойчулдары да мал чарбачылыгына негизделген көчмөн турмушуна караганда соода-сатык жана дыйканчылык жогору экенин сезип, түрк көчмөндөрүнө соода-сатык жана дыйканчылыкты үгүттөшкөн. Түрктөр соода жолдорунан алыс болгондуктан, жибек соодасы чектелүү гана пайда алып келген. Анткени, ислам дининин жайылуу борборлору болгон Фергана менен Согдианада жашаган түштүк көчмөндөр – нушибилер өз аймактары аркылуу өткөн соода жолдорунан чоң пайда алып, анын коопсуздугуна кызыкдар болгон. Ошентип, түрктөр да жаңы динди колдоп, сооданын өнүгүшүнө салым кошуп, алардын финансылык абалына оң таасирин тийгизген. Ушуга байланыштуу арабдар келгенге чейин көчмөн түрктөр атчан жоокер гана болбостон, түрк биримдигинин негизин түзгөн көчмөн мал чарбачылыгын өнүктүрүүгө толук мүмкүнчүлүккө ээ болгонун белгилей кетүү керек.

Жаңы дин түрктөрдүн руханий муктаждыктарын толук канааттандырган. Ислам түрк коомунун түрдүү социалдык катмарларынын өкүлдөрүнүн муктаждыктарын канааттандырууга жөндөмдүү дин болуп чыкты. Исламдын жайылышынын биринчи мезгилинде түрк коомунун жакыр катмарлары – кулдар жана кулдар – жаңы дин аркылуу өздөрүнүн социалдык тең укуктуулугун калыбына келтирүүнү көрүшкөн. Төмөнкү даражадагы адамдар жаңы динден улам өз укуктарын башкалар менен тең деп ойлошкон. Исламдагы адамдардын тең укуктуулугуна таянып, ал жаңы диндин бардык эрежелерин сактоо жана чыныгы динчил болуу менен коомдогу абалын бир топ жогорулатып, мурунку ак сөөктөрдүн даражасына жетээрин түшүнгөн.

А.Игуники өзүнүн эмгектеринде коом мүчөлөрүнүн класстык теги боюнча бөлүнүшүн жана исламдын принциптери менен бири-бири менен атаандашкандыгын четке кагып: «Эгерде кимдир бирөө текеберленип: «Менин үй-бүлөм асыл» десе, мен анын сөзүн үзөм. жооп. Бул улут бир ата, бир энеден өсүп чыккан. Айырма жок". 14-кылымда Индияда Улуу Моголдордун бийлиги астында исламдагы буйруктардын биримдиги принциби Индия коомунун исламдашуусуна жакшы таасирин тийгизген, айрыкча касталык чектөөлөрдөн жапа чеккен.

Көчмөндөрдүн аймактарына чектеш аймактарда арабдар тарабынан түзүлгөн борборлоштурулган мамлекеттик түзүлүштүн натыйжалары уруулар аралык кагылышуулардан тажаган, тынчтыкты каалаган көчмөндөр үчүн үлгү болуп калган. Аскердик кагылышуулардан чарчап, жанынын жана мүлкүнүн коопсуздугу үчүн тынымсыз тынчсызданган түрктөр исламдан чачыранды уруулардын башын бириктирип, туруктуу коомдук турмушту орното турган жаңы динди көрүшкөн.

Жаңы мусулман-түрк мамлекеттеринин лидерлери жаңы динди кабыл алуу менен мурунку империялык мүдөөлөрүн ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү ийгиликтүү болорун түшүнүштү. Жогоруда белгилегендей, караханийлер өздөрүн мурунку түрк башкаруучуларынын салттуу уландысы катары эсептешкени белгилүү. Дал ушул империялык салт Караханиддер мамлекетинин аёосуз тышкы саясатынын калыптанышына жана өнүгүшүнө салым кошкон. Түрк каганаттарынын башкаруучулары өздөрүн «дүйнөнүн төрт бурчуна өкүмдар» деп эсептешсе, Караханиддер мамлекетиндеги көптөгөн дин адамдары жана айрым башкаруучулар «Чыгыш жана Кытайдын муфтийи» же «Малик аш-Шарк ва с. - Күнөө." Түрк каганатынын курамына кирген аймактарды башкаруунун мыйзамдуулугун көрсөткөн. Караханийлердин башкаруучусу Абул-Хасан Наср (1068-1080) дагы «Малик аш-Шарк вас-Син», башкача айтканда, «Чыгыш менен Кытайдын башкаруучусу» деген наам алган.

Бул салт биринчи Караханид башкаруучуларынын тушунда кеңири колдонулуп, кийинки Караханиддердин тушунда бара-бара жумшартылган. Мына ушундан корутунду чыгарсак болот: Караханиддер адегенде Түрк каганатынын тушунда ислам диниятчыларын өзүнө шериктеш кылып тартып, түрктөрдүн даңкын жандандырууга умтулушкан, кийинчерээк салттуу дүйнө таанымдын өзгөрүшүнө жана салттуу дүйнө таанымдын өзгөрүшүнө байланыштуу Түрк-ислам мамлекеттеринин империялык салттары да башка нукка түшүп, жок болуп кеткен.

Жаңы дүйнө таанымга ээ болуп, адеп-ахлактык сапаттын жаңы баскычына көтөрүлгөн көчмөн-түрк коому ал кезде кош тенденцияны башынан кечирип жаткан. Биринчиден, отурукташкан мусулман коомчулугунун алкагына кирип, алар жаңы дин менен толук аралашып, өздөрүнүн түпкү дүйнө таанымна туура келген, бирок кыйла жетилген динге ээ болушкан, экинчиден, иран-перс цивилизациясы аркылуу өздөрүнүн салттуу көчмөн жана чарбалык турмушун алышкан. алардан мурда бул динди кабыл алышкан, алар артта

калган деп кабыл алынган. Башкача айтканда, ислам цивилизациясынын борборлору болгон шаарлардын жанында түрктөрдүн байыркы диний борборлору, ыйык жерлери жайгашкан түпкү конуштун мааниси төмөндөгөн. Буга байланыштуу О.Шпенглер «мегаполистердин «урбанизация борбору» менен «перифериялык аймактардын» карама-каршылыгы цивилизациянын белгиси экенин айтат. Борбордук же глобалдык шаар бүт өлкөнүн жашоосун өзүнө сиңирет. Руханий, саясий жана экономикалык чечимдерди бүтүндөй өлкө эмес, өлкөнүн эң алдыңкы адам ресурстарын өзүнө сиңирген үч-төрт «дүйнөлүк шаарлар» кабыл алат. Дүйнөлүк шаарда каада-салтты түшүнбөгөн, материалдык баалуулуктарга баш ийген эл көп. Бул сөздөр азыркы кырдаал жөнүндө айтылганы менен орто кылымдагы түрктөргө да тиешелүү.

Орто кылымдагы маалыматтарды талдап көрсөк, Караханиддер тушундагы түрктөрдүн ислам динин кабыл алуусу менен Орто Азиянын отурукташкан маданиятынын таасирин сезе баштаганын көрөбүз. М.Кашгари өз эмгегинде огуздарга тажик маданиятынын чоң таасири тийгенин айтат. Анын айтымында, огуздар перстерге аралашып кеткендиктен, кээ бир түрк сөздөрүн унутуп, анын ордуна фарсча сөздөрдү колдоно башташкан.

Көрүнүп тургандай, түрк тилинин колдонуу чөйрөсүнүн тарылышы коңшу, отурукташкан элдер менен тез-тез карым-катнашта болуу менен, ошондой эле бул элдердин тилдери шаарлардын жана китептердин тили болгондугуна байланыштуу. алар түрк тилинен артыкчылыкка ээ болушкан. Буга байланыштуу М.Кашгари: «Эң ачык жана түз тил – бул бир гана тилди билген, перстерге аралашпаган, чет мамлекеттер менен сүйлөшүү жүргүзбөгөн элдин тили. Эки тилде сүйлөп, шаардыктар менен аралашкан адамдардын тили бузулган. Аларга Согдак, Кенжек, Аргу, Хотан, Тубут, Таңгут кирет. Кыргыздар, кыпчактар, огуздар, тохсилер, ягмалар, уграктар, имектер, башкырлар орток түрк тилинде сүйлөшөт» деп отурукташкан маданияттын түрктөрдүн руханий маданиятына тийгизген таасирин туура чагылдырган. Тажиктер менен болгон карым-катнаштын натыйжасында түрктөр тилдик ассимиляцияны башынан өткөргөн эмес. Этникалык процесстердин жүрүшүндө түрктөр коңшуларынын жүрүм-турум жана маданий өзгөчөлүктөрүн жарым-жартылай кабыл алышкан.

Түрк ээликтеринин отурукташкан элдер менен чектешкен аймактарында исламдын расмий статусуна ээ болушу менен көптөгөн расмий ислам идеологиялык окуу жайлары – медреселер курула баштаган. Мусулман теологиясы жана фикх (фикх) Селжуктар доорунда көп санда курулган Низамия, Тажия сыяктуу медреселерде Шафийий мазхабына жана ашъарий канонамына ылайык жүргүзүлгөн. Бул медреселерде ошол кездеги белгилүү теологдор сабак берген. Медреселерде билим алгандар шафий-ханифий илимдерин үйрөнүү менен бирге окуу учурунда мамлекеттен акы алышкан.

Исламдашкан түрк мамлекеттеринде салттуу дүйнө таанымдын материалдык варианттары көчмөн маданиятынын материалдык сапатын өзгөртүүнү уланткан. Бул биринчи кезекте түрктөрдүн салттуу ата-

бабаларынын сыйынуучу жайларына байланыштуу болгон. Караханиддер, Газневиддер жана Селжуктар доорлорунан мазарларды курууда салттуу стилдин уландысы. Мурдагыга караганда күмбөздүү, күмбөздүү мазарлар көп кездешкен. Көктүрктөр доорунда мүрзө куруу салты исламдашкан түрк мамлекеттеринде уланган. Бирок алардын жанына курулган жыгач үйлөрдүн ордуна бышкан кирпичтен, таштан күмбөздөр салынышы керек болчу. Эгерде суфийлер сыйынууда ата-бабаларынын арбагына сыйынышса, бул түрктөрдүн ата-бабаларынын арбактарына сыйынуу салтына туура келген. Бул дүйнө тааным арбактарга, ата-бабалардын мүрзөлөрүнө сыйынууну да камтыйт. Ошондон улам болсо керек, кээ бир окумуштуулар Орто Азия исламын мүрзө исламы деп аташат.

Хундар менен сактардын, көктүрктөр менен уйгурлардын доорунда пайда болгон жана түпкү теги салттуу түрк дүйнө таанымынан келген түрк цивилизациясы исламдашкан түрк дооруна чейин уланган. Тарыхый мезгилдерде бул цивилизация өзүнүн өзөгүн жана тукумун сактап, өнүгүп келген. Бул боюнча С.Г. Кляшторный «түрк этносунун пайда болушу менен салттуу маданият тукум кууп өткөн, байланыш каражаттарынын жаңы түрлөрү пайда болгон жана ал жаңы цивилизациянын негизи болгон... Бул цивилизация биринчи Евразия цивилизациясынан ажырагыс. Орто Азиялык көчмөндөр түптөгөн түрк империясы, жок эле дегенде, байланыш бар болчу».

Ошентип, түрк мамлекетинде исламдын расмий статусуна ээ болушу менен салттуу дүйнө тааным жанданган. Бул жолу түрк башкаруучулары түрк элинин идеясын ислам-түрк дини идеясы менен алмаштырышкан. Бул өз кезегинде түрк коомунун эки этномаданий топко бөлүнүшүнө алып келген: мусулмандар жана салттуу дүйнө таанымда калгандар.

Улуу Талаада өз мамлекетинин пайдубалын түптөгөн Чыңгыз хандын саясий күрөшүнүн ийгилигине эң маанилүү таасир эткен фактор түрк-моңгол урууларынын бир мамлекеттин курамына биригиши болгон. В.Трепавлов башка этностордун Түрк-Моңгол империясынын курамына киришинин негизги себептеринин бирин Монгол мамлекетинин жана коңшу мамлекеттердин алсыздыгы жана кыйрашы, ошондой эле моңголдордун алардын ыкмаларын жана тажрыйбасын өздөштүрүүсү менен байланыштырат. башкарууну уюштуруу.

Империяны мекендеген уруулардын жана ар кыл этностордун укуктук мамилелерин жөнгө салуу үчүн Чыңгызхан моңголдордун өздөрү оозеки түрдө тараткан, маанисин жогото баштаган мыйзамдар менен жоболордун системасын калыбына келтирип, түзүп, өзүнүн атактуу «Жасакты» түзгөн. (Яса, Ясак). З.Кинаятулунун айтымында, «Улы Жасак Чыңгыз хан тарабынан айтылып, Шихихитуг тарабынан жазылып алынган, биринчи жолу ойлоп табылган жок, түрк, тунгус, тунгус доорунда жанданган эң эле далилденген байыркы укуктук нормалардын жыйындысы. Монголиянын бийик тоолуу аймактарын байыртадан эле мекендеген Монгол мамлекеттери. Маселен, Ясакада «адам өз өлкөсүн коргоого даяр болушу керек. Улуу Ясакта

«дарыяларга, көлмөлөргө, ошондой эле көчмөндөр/көчмөндөр жашаган очокко заара кылууга тыюу салган эрежелер» бар, алар кийинчерээк түрктөр исламды кабыл алгандан кийин ислам дининин эрежелери менен айкалышып, ажырагыс бөлүгү болуп калган. салттардын.

Чыңгызхан түзгөн мамлекеттик түзүлүш жана укук ченемдери байыркы, салттуу дүйнө таанымынан келип чыккан. Н.Нуртазина Чыңгызхан империясынын руханий-идеологиялык таянычы болгон салттуу дүйнө тааным системасы тууралуу макаласында «монгол басып алгандардын көбү карманган эски шаманчылыкты түрк-мусулман динине да салыштырууга да болбойт эле. салт." Албетте, бышып жетилген система жана конкреттүү принциптер менен орнотулган эрежелердин көз карашынан алганда, бул чындыгында теңдешсиз эле. Бирок, исламдагы негизги сыйынуу – Алланын мааниси жана исламдагы ишенимдин негизги түркүгү – “ыйман” деген суроонун көз карашынан алганда, түрк ишеними бул талапка толук жооп бере ала турган ишенимдер системасы болгон. Мисалы, Чыңгыз хандын жортуулунун ийгилиги монгол-түрк жоокерлеринин күчтүү руху жана динчилдиги, алардын дүйнө таанымына байланыштуу болгондугу талашсыз.

Орустун көрүнүктүү философ-тарыхчысы Н.Трубецкой туура белгилегендей, «...Чыңгызхан мамлекетинин дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү бул мамлекеттеги диндин абалы менен байланыштуу. Өзүнүн инсандыгын Жараткан менен байланыштырган терең диний ишенимге ээ болгон Улуу хан бул сапатты кол алдындагылардан көргүсү келген. Өз милдетин коркпостон жана кыйшаюусуз аткаруу үчүн жоокердин тагдыры дүйнөдөгү башка адамдардын тагдыры сыяктуу жеке адамдын колунда экенине теориялык жактан эмес, интуитивдик жактан ишенүү абдан маанилүү болгон. Түбөлүктүү, талашсыз Кудайдын колдору. Тартиптүү жоокер командирине шексиз баш ийет, бирок кадыр-баркын, өзүн-өзү сыйлоосун жоготпойт. Чындыгында ал материалдык, дүнүйөлүк байлыкка жана жалган текеберликке сыйынган кулдук психологиядан таза болчу. Чыңгыз хан мындай чыныгы динчил жоокерлерди жогору баалачу». Моңгол-түрк көчмөндөрү ишенимдин «ишеним», «чынчылдык», «чынчылдык» сыяктуу категориялары боюнча кээ бир диний «окумуштууларга» караганда «сыртында кудайдан корккон, бирок жүрөгүндө чындык жок» динге көбүрөөк ишенишкени белгилүү. "азга ыраазы болуу".

Дал ушул диний мүнөзү алардын Ислам дүйнөсүндөгү саясий жеңиштерине себеп болгон. Моңголдор өзүмчүл амбициялар менен өздөрүнүн аброюна шек келтирген жана саясий оюндар менен динди кызыктырган мусулман башкаруучуларына өтө катаал мамиле жасашкан.

Дин маселесине келсек, Чыңгызхан алгач түрк-моңголдорду өз дини менен сактап, салт-санаасын сактап келген, бирок империянын букараларына дин эркиндигин берген. Маселен, Монгол империясынын башкаруучулары өз аймактарында дин эркиндигин сактап келишкен. Бул империянын негиздөөчүсү Чыңгыз хандын убагында түзүлгөн кызматтын натыйжасы болгон. Чыңгызхан: «Мен төрт пайгамбарды тең (Будда, Муса, Иса, Мухаммед) сыйлайм жана

урматтайм. Кайсысы чын экенин айтчы, мага жакын болсун” деди. Бардык диндерге бирдей мамиле кылуу тенденциясы анын мураскорлорунун тушунда да көпкө чейин уланган. Бирок башкаруучунун динге карата мындай жумшак мамилеси империянын мындан аркы саясий туруктуулугуна эч кандай таасир тийгизген эмес. Дал ушул диний жумшактык акыры Чыңгызхан курган империянын андан ары ыдырашына алып келген.

Биздин оюбузча, Чыңгыз хандын диний маселелердеги олку-солку саясаты, биринчиден, анын басып алуу жортуулдарынын ийгилигине кызыккандыгынан болсо, экинчиден, ошол мезгилде дагы реформага муктаж болгон салттуу диний системанын толугу менен бийликке келгендигинен улам болгон. өзүнүн потенциалын түгөттү. Кудайга болгон ишенимдин дүйнө тааным системасы монголдордун башка диндерди, өзгөчө христианчылыкты колдоосуна тоскоол болгон эмес, ал тургай башкаруучу үй-бүлөнүн айрым мүчөлөрү бул динди кабыл алышкан. Башкача айтканда, «Чыңгызхандын урпактарынын арасында христианчылык менен буддизмди колдогондор болгон жана байыркы наймандар, уйгурлар аркылуу бул диндер менен таанышкан ооган төрөлөрү бул ишенимдерге ыраазы болушкан».

Жаңы түзүлгөн империя дагы эле идеологиялык боштукта экенин түшүнгөн, анын байыркы салтты жандандыруу аракетине карабастан, европалык христиан чиркөөлөрү монгол башкаруучуларына идеологиялык жактан активдүү таасир эте башташкан. Монгол империясын түзүүнүн алдында Евразия континентинин көчмөндөрү дүйнөлүк цивилизациялардын руханий жана маданий бөлүнүүсүнө толук кире элек болчу.

Түрк башкаруучуларынын түрктөрдү орток идеологиялык баалуулуктардын айланасында бириктирүү аракетине карабастан, жеке башкаруучулардын өз кызыкчылыгындагы саясий аракеттери менен аныкталган биригүү процесси ыдыралуу процесси менен бир убакта уланган. Жогорудагы бөлүмдөрдө көрсөткөндөй, Чыңгыз хандын «түрк көчмөндөрүн» бир шаңырактын астына бириктирүү боюнча жемиштүү саясий аракеттеринен кийин, ошол диний айырмачылыктардын негизинде көчмөндөрдүн бири-биринен бөлүнүшү кайрадан уланган. Исламдын саясий жана руханий кубаттуулугуна карабастан, жалпы идеологиялык багытка айланган түрктөрдүн бактысына, түрк мамлекеттеринин кыйрашын эч нерсе токтото алган эмес. Кезинде бир мамлекеттик туу астында жашаган түрк элдеринин кыйрашы кийинки доорлордо да уланган. Кызыгы, диний-идеологиялык системасы, адеп-ахлагы бирдиктүү комплексти түзгөн ислам дини түрктөрдүн бири-биринен саясий, этномаданий жана экономикалык жактан бөлүнүү процессине толук тоскоол боло алган эмес. Мунун негизги себеби, ислам дининин ичинде айрым диний принциптер менен байланышкан карама-каршылыктардын болушу, ошондой эле бул карама-каршылыктардын негизинде элдешкис исламдык агымдардын пайда болушу жана бул агымдардын түрк мамлекеттеринде идеологиялык багыты болгон.

Ошого карабастан орто кылымдардагы түрк коомунда саясий-идеологиялык үстөмдүккө ээ болгон ислам дини өзүнүн нукуралыгы менен бир эле мезгилде саясий-экономикалык, руханий жана маданий кризиске кабылган түрк коомун кайра тарбиялоо үчүн ылайыктуу система болгон. Бирок бул мезгилдеги авторлордун эмгектерин талдоо ислам динин кабыл алганга чейин пайда болгон руханий жана саясий кризистин түрк коомуна ислам динин киргизүү менен толук чечилбегендигин көрсөтөт. Бул өзгөчө авторлор М.Кашгари, Ж.Баласагуни, А.Яссауи жана А.Игунуканын эмгектеринен ачык көрүнүп турат. Маселен, Караханиддер доорунда жашап, жараткан, биринчи мусулман түрк мамлекетин түзгөн Махмуд Кашгари өз эмгектеринде ислам баалуулуктарын даңазалап, түрк коомунун бузукулуктары ислам мамлекетинде да кеңири жайылганына нааразы болгон.

Ошол мезгилдеги түрк-мусулман коомунун кризисиндеги руханий абалды Түркстан суфизминин көрүнүктүү өкүлү Ахмет Яссавинин даанышмандыгынан да байкоого болот.

Бул мезгилдеги ислам-түрк адабиятынын ишмери Ахмет Игунуки «Чындыктын белеги» аттуу диний-этикалык чыгармасынын негизги мазмунун жалпы адамзаттык баалуулуктар менен чырмалышкан түрк коомунда динге үгүттөө жана ислам адеп-ахлагын жайылтуу деп жазган. . Ал чыгармасында мусулмандын образын жаратып, мусулмандын жашоо жолун түшүндүрөт.

Исламдашкан түрк мамлекеттеринде ислам дүйнөсүнүн башка аймактарындай эле диний-саясий кырдаал түзүлгөн. Ислам мамлекетин Мухаммед (Алланын салам-дубалары болсун) жана анын сахабалары башкаргандан көп өтпөй, мусулман өлкөлөрүндө Пайгамбар негиздеген мамлекеттик салт тез өзгөрдү. Бийлик атадан балага мурас болуп, Шуро-ислам кеңеши формалдуу мүнөзгө ээ болгон. Натыйжада бийлик татыктуу инсандардын ордуна чексиз бийликти өз колуна топтогон башкаруучу үй-бүлөлөрдүн менчигине айланды. Бийлик үчүн күрөш аларды эч нерседен токтоткон жок. Алардын хан сарайлары салтанатка толгон. Исламдын кеңири таралышы алгачкы жылдарда токтоп, тескерисинче, мурунку мусулмандардын ээликтери мурунку режимине кайтып келишти.

Ислам динин кабыл алган түрк элдеринин саясий жана маданий бүтүндүгү бул динди кабыл алып, аны өз мамлекетинин расмий идеологиясына айландыргандан бери күмөндүү бойдон калууда. Ушуга байланыштуу, орто кылымдарда болгон түрк мамлекеттеринин бөлүнүп-жарылышынын негизги себеби түрк башкаруучуларынын жеке саясий кызыкчылыктарына байланыштуу болгону менен, ислам ичиндеги кагылышуулар болуп, айрым исламдык диний агымдардын расмий идеологиясына айланган. түрк мамлекеттери. Өлкөдө саясий бытырандылык, социалдык кризис жана экономикалык төмөндөө башталганда диний агымдар күчөп, бир диндин ичиндеги түрдүү диний агымдардын негизинде түрк элдери бири-биринен алыстап кеткен.

Ислам дүйнөсүндө элдин руханий жана адеп-ахлактык бузулушу токтой элек. Дин лидерлери жана башкаруучулар динди жазалоочу эрежелердин жыйындысы катары гана колдонушуп, адамдарды динден жана ыймандан алыс болууга үндөшкөн. Диний лидерлер башкаруучулар жана диний лидерлер тарабынан исламды жасалма түрдө катаал жана догмалык алкактарга кыскартууга тынч карай алышкан жок – кырдаал аларды расмий диний бийликке каршы өздөрүнүн диний көз караштарын билдирүүгө үндөдү. Исламда суфийлик агымдын пайда болушу да ушундай көз караштардын бир системага биригүүсүнүн натыйжасы болгон.

Бул жагдай жаңы динди кабыл алуу менен коомду өзгөртүүнү каалаган көчмөндөрдүн үмүтсүздүк сезимин жараткан. Ислам дининин универсалдуулугунун чөйрөсү жасалма жол менен түзүлгөн жана түрктөрдүн жаңы динди массалык түрдө кабыл алышына тоскоол болгон принциптер менен тарылган. Көчмөндөр эски салттарды туура эмес деп атаган диний жетекчилер менен макул боло алышкан жок.

Бирок бул суфизм аркылуу түрк көчмөндөрүнүн ислам динин ийгиликтүү кабыл алышына негиз болгон суфизмдин ырым-жырымдары жана идеялары, андагы диний ишмерлер маңызы жагынан да, милдеттери боюнча да салттуу дин менен чырмалышкан. түрктөр. Суфизмде адам руханий жеткилендикке өз алдынча эмес, рухий устаттын жетекчилиги астында жетет деп эсептелген. Түрк уруулары суфий башчыларын пир, ишан, баба, ата, деде деп аташкан. Бул суфий лидерлери кийинчерээк лидерлер, түрктөрдүн лидерлери болушкан. Исламга тайманбай кирген түрк каада-салттарынын бири ата-бабалардын арбактарына сыйынуу суфизмде бул руханий лидерге таазим кылуу идеясы менен чебер айкалыштырылган.

10-11-кылымдарда суфийлик салты Трансоксианага Хорасандан өзүнүн баштапкы түрүндө кире баштаган. Орто Азияда бул илимди Хожа Ахмет Чишти, Хожа Яхья Шайбани, аль-Карахани, Абу Саид Мейхани иштеп чыккан. Казак окумуштуусу З.Жандарбек ислам дүйнөсүнө акимдер тарабынан куугунтукталган түрдүү бейрасмий диний оппозициялык топтордун келиши түрктөрдүн исламды кабыл алышына таасир эткендигин баса белгилейт. 8-кылымда Түркстанга исламдын түрдүү оппозициялык кыймылдарынын келиши түрк элдеринин диний көз караштарына түп-тамырынан бери өзгөрүүлөрдү алып келген. Бирок бул процесс түрк элдеринин байыркы диний ишенимдерин толук жок кыла алган эмес. Тескерисинче, бири-бирин байытып, жаңы диний-философиялык көз караштарды түзүшкөн. Ал өз кезегинде ислам маданиятына жана дүйнөлүк маданиятка чоң бурулуштарды алып келди. Месопотамиядан келген окумуштуулардын эмгектери ислам борборлорунда жогору бааланган. Бул түрк элдеринде өздөрүнө жана мекенине болгон сыймыктануу сезимин жаратты, алар өз жеринин баасын Ислам борборлорунан кем эмес көрүштү. Муну төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот. Ошондой эле Түркстан жериндеги пайгамбарлардын, олуялардын өмүрү тууралуу уламыштар, Мухаммед пайгамбардын (ага Алланын салам-салаваты болсун) Түркстан жеринин

касиеттери тууралуу хадистери айтылган. Ислам динин кабыл алган түрктөр өздөрүнүн Кудайга болгон ишеними менен исламдын ортосундагы руханий улантуучулуктун негизинде жаңы динди активдүү колдоп, анын бардык принциптерин так сактай башташкан.

Түрк көчмөндөрүнүн негизги уруулары исламды ушул суфий салты жана анын жетекчилери аркылуу кабыл алышкан. 11-12-кылымдарда огуз түрктөрүнүн арасында суфий түрүндөгү ислам тараган. Мервде суфий кожо Жусуп Хамадани (1140-ж. өлгөн) Орто Азия менен Трансоксианада суфизмди тараткан. В.В.Бартольд «Кожа Жусуп Орто Азия медицинасынын пайдубалын түптөгөн жана түрктөр арасында ислам дининин өнүгүшүнө таасирин тийгизиш, шейхтерди тарбиялаган» деп жазган. Хаким ата-Сулеймен Бакыргани, Сейд ата, Ахмет Ясауи, Арыстан баб, Баба тукти Шашти Азиз түрк мистиктерин тарбиялоого зор салым кошкон.

Суфизмдин келип чыгышын талдаган окумуштуу Ахмед Галлуш китебинде мындай деп жазган: «Көпчүлүк адамдар бул суфий агымы эмне үчүн пайгамбардын сахабалары жана табииндердин көзү өткөндөн кийин кылымдар өткөндөн кийин пайда болгонуна таң калышат. Бул суроонун жообу өтө жөнөкөй: анткени ал кезде суфизм талап кылынган эмес. Анткени ал кезде элдин көбү ыймандуу, динчил жана динчил эле. Алардын доору пайгамбардын дооруна жакын болгон. Ошондуктан алар жихадка, такыбалыкка умтулушкан, бул сапат аларда чыныгы болгон. Ошондо да адамдар бири-бири менен соопчулук үчүн жарышчу..... Ал эми Пайгамбар менен Табииндин үмөттөрү өздөрүн минтип атабаса да, жүрүм-туруму, ыйманы жагынан суфий болушкан..... Бирок илим-билимдин өнүгүшү менен бирге пайгамбарыбыздын жана анын шакирттеринин руханий таасири да убакыттын өтүшү менен алсырай баштаган. Адамдар мурункудай Алла Таалага сыйынышпай калышты. Тасауф менен алектенген адамдардын руханий агартуу зарылдыгы дал ушул мезгилде сезиле баштаган. Көптөгөн чыгыш таануучулар суфизмдин пайда болушун илимпоздордун пайда болушу менен байланыштырышат. Бул туура эмес. Суфизм ошол кезде пайда болгон руханий ачарчылыктын ордун толтургандай көрүнгөн».

Ибн Халдун дагы хижрий экинчи кылымда пайда болгон суфизм адамдардын дүйнөлүк баалуулуктарынын өзгөрүшүнө байланыштуу пайда болгонун жазат. Көрүнүп тургандай, түрк ойчулдарынын көз алдында исламдагы суфий илиминин өнүгүүсү үчүн «чыдам топурак» болгон догмалык исламдын сенектиги болгон. Исламды өз мамлекетинде расмий кылган түрктөр адегенде жаңы диндин тар принциптерине баш ийүүгө аргасыз болгон. Исламдын кризиси ислам дини өз тарыхында илимге жана чыгармачылыкка дем берүү жөндөмүн жоготконунан улам келип чыккан. Бирок, азыркы учурда жогорудагы акындар (Яссавиден башкасы) суфийлик салттын таасиринен улам гана ислам коомундагы жаман көрүнүштөргө туруштук берген деп айтууга болбойт. Түркстанга келген суфийлер үчүн исламдын бул чөлкөмүндөгү диний

жана руханий абал алардын диний иштерин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн даяр чөйрө болгон.

Йассауи суфий кыймылы өзүнүн экономикалык жана маданий өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон көчмөн түрктөр арасында исламды жайылтууда ийгиликке жетишкен. Бул процесстин Казакстандын орто кылымдар тарыхындагы тарыхый маанисин талдай турган болсок, анда төмөнкүдөй жыйынтыктар бар. Исламдын бардык артыкчылыктарына карабастан, түрк көчмөндөрү бул динди дароо кабыл алууга даяр эмес болчу. Яссавинин суфизминин жолдоочулары ислам дининин негизги диний идеяларын сактап калуу менен, көчмөн түрктөргө өздөрүнүн эски дининин жаңырыгы катары исламды тааныштырышкан. Диний өкүлдөрдүн жан аябас эмгеги түрктөрдүн салттуу мамлекеттүүлүгүн, үрп-адатын сактап калууга салым кошуп, аларга исламдык мүнөз берген. Исламга айланган түрк маданий баалуулуктары жаңы адеп-ахлактык деңгээлге көтөрүлүп, Куран жана диний китептердин алкагында системалаштырылган. Жакшылык менен жамандык, уруксат берилген жана тыюу салынган түшүнүктөр көрсөтүлөт. Диний адабият, илим жана искусство салттары жаңы жолдор менен өнүккөн.

Ошентип, түрк көчмөндөрү суфийлик салттын аркасында өздөрүнүн экономикалык жана маданий түрүн, эски ишенимдин элементтерин жана үрп-адаттарын сактап, чыныгы мусулман болуп калышты.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Проблеманы теориялык жактан талдоо кээ бир жалпылоолорду жасоого мумкундук берди.

1. VI-XIII кылымдар мезгилинде түрк мамлекеттеринде мамлекеттик түзүлүштүн руханий негизин түзгөн диний формадагы салттуу түрк дүйнө таанымы, алардын формасына карабастан гүлдөп-өнүккөн, анткени диний идеология бир гана элдердин ортосундагы өз ара мамилени аныктап койбостон, түрк мамлекеттеринде мамлекеттик түзүлүштүн руханий негизин түзгөн. эл менен башкаруучу, мамлекет менен элдин ортосунда, жаратылыш менен инсандын ортосунда, үй-бүлө ортосунда жана мамлекет ичинде, ошондой эле Түрк мамлекетинин жана бүтүндөй мамлекеттин тышкы саясаты, коңшу мамлекеттер менен тең укуктуу мамлекет катары мамилеге жетүү кадамдары. Ал бул маселелерди да чечкен. Орто кылымдардагы түрк тарыхын талдоодо түрк мамлекетинин өнүгүүсү жана көтөрүлүшү, төмөндөшү жана жок болушу дал ушул диний факторлордун таасирине байланыштуу болгон. Айрыкча, салттуу түрктөрдүн Кудайга ишеним системасы идеологиялык күчүн түгөткөндө түрк көчмөндөрү өтө оор саясий кырдаалга туш болушкан.

2. Түрк мамлекеттеринде болуп өткөн руханий процесстердин натыйжасында түрк мамлекеттериндеги диний-идеологиялык система да өзгөрүүгө дуушар болгон. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттери коңшуларынын куралдуу кол салууларын гана баштан өткөрбөстөн, идеологиялык коркунучтарды жана чабуулдарды да баштан өткөрүшкөн. Көчмөн башкаруучулардын таасири астында Улуу Талаадагы саясий, экономикалык жана маданий кырдаалдын кескин өзгөрүшү менен орто кылымдардагы түрк коомуна башка этносторго мүнөздүү диний-идеологиялык системалар сиңе баштаган. Буга карабастан салттуу дүйнө таанымдын элементтери түрк коомунда мамлекеттүүлүктүн алтын таянычы болуп кала берген. Түрк башкаруучуларынын колдоосу менен расмий статуска ээ болгон жат идеялар көп учурда түрк коомунун кыйрашын тездеткен.

3. VI-XIII кылымдардагы изилдөөлөрдүн жүрүшү түрк талааларын жеңген көчмөн мамлекеттердин мамлекеттик салттуу тутумунун бири-бирине байланыштуу жалпы белгилери бар экендигин көрсөттү. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, түрдүү саясий шарттардан улам түрк коомуна кирген жат идеология салттуу түрк дүйнө таанымы менен өз ара компромисске келип, мамлекеттин турмушунан өз ордун ээледі. Ал эми түрк дүйнө таанымына карама-каршы келген ойлор бул коомдо жок болууга аргасыз болгон. Мына ушундан улам орто кылымдардагы идеологиялык толкундоолордун натыйжасында келип чыккан жана түрк коомунда түптөлгөн салттуу түрк дүйнө таанымынын эң байыркы элементтери жаңы идеялардын бир бөлүгү катары өз жашоосун сактап кала алган.

4. Түрк каганаттарынын түзүлүшүнүн жана түзүлүшүнүн биринчи мезгилинде аларды талкалаган биринчи талаа мамлекети - хунндардан калган салттуу мамлекеттик түзүлүштүн элементтери сакталып калган. Мындан

тышкары, түрктөр гунндардын диний салттарын системалаштырган идеологиялык баалуулуктарды сактап калышты. Көчмөндөрдүн тышкы саясаты мурунку мамлекеттердин канондоруна негизделип, гунндардын жана Түрк каганатынын тышкы саясатынын негизги багыты көчмөн түрк-монгол уруулары, Кытай, Иран менен болгон мамилелер болгон. Гунн мамлекетинен кийин салттуу дүйнө таанымдын потенциалы саясий жактан бөлүнгөн көчмөндөрдүн башын бириктирүү, каганаттын аймагын кеңейтүү, коңшу мамлекеттер менен эффективдүү экономикалык мамилелерди жөнгө салуу үчүн пайдаланылган.

5. Колдо болгон чектелген маалыматтарды талдоо көрсөткөндөй, бул Түрк каганатынын доорунда түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымдын саясий, экономикалык, маданий жана этникалык жактан ар башка элдерди бир мамлекетке бириктирүү, бир мамлекетке бириктирүү, бир мамлекетти түзүү үчүн идеологиялык мүмкүнчүлүктөрү менен түздөн-түз байланышта болгон. салттуу, фундаменталдуу мамлекеттүүлүккө ээ болгон мамлекеттер менен мамилелерде тең укуктуу мамлекет, ошондой эле ички жана тышкы саясий туруктуулукту сактоо. Башкача айтканда, мамлекеттин өсүп же төмөндөшү мамлекеттеги идеологиялык салттардын туруктуулугунан көз каранды болгон.

Алгачкы орто кылымдардагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымды алгачкы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымды менен тыгыз байланышта болгон. Түрк каганатында түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымдын теңиртоо, жер-су, умай, кут, ата-баба руху, дүйнөлүк катастрофа сыяктуу негизги диний түшүнүктөрүнүн алкагында калыптанган. Бул жерде бул негизги түшүнүктөр түрк мамлекетин түзүүгө, коомдогу коомдук мамилелерди жөнгө салууга, каганатта ички жана тышкы иштерди туура уюштурууга багытталган иш-аракеттердин алкагын аныктаган. Мындан тышкары түрктөрдүн салттуу диний ишенимдер системасына асман телолору, ыйык жерлер менен байланышкан диний түшүнүктөр, кошумча милдеттерди аткарган майда ырым-жырымдар кирген.

Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымдын идеологиялык кризиси учурунда түрк башкаруучулары өлкө үчүн жаңы идея издеп жүргөндө, кээ бир дүйнөлүк диндер мамлекеттин башкы идеологиялык тиреги болуп калган. Алардын бири – буддизмдин идеологиялык потенциалы – мамлекеттүүлүктүн пайдубалын түзүүнүн жана эскирген мамлекеттик идеологияны алмаштыруунун негизи катары түрк башкаруучуларынын назарына алынган. Бирок бул окуу түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымдына руханий жана цивилизациялык мааниде туура келе алган эмес. Мындан тышкары, түрк башкаруучуларынын таасири менен колдоого алынган иудаизм, христиандык жана манихейизм түрк коомунда өз ордун ээлей алган эмес – алардын бири да майда урууларды бириктире турган идеологиялык күчкө ээ боло алган эмес.

Түрк мамлекеттеринин кыйрашы менен бул мамлекеттерде үстөмдүк кылган салттуу дүйнө таанымды терең кризисте башынан өткөргөн. Башкалардын ой-пикири менен карама-каршы келет деген

системалаштырылган салттуу дүйнө тааным да токтоп, мурдагы мамлекеттик-расмий негизин жоготуп, көчмөндөрдүн башын бириктире алган эмес. Көбүрөөк бышып жетилген, жашыраак диний идеялар түрк коомунун ыдырап кетүү процессин бекемдеп, андан ары күчөгөн. Бул диний идеялар, бир жагынан, айрым түрк мамлекеттеринин калыбына келишин жана өнүгүшүн тездетүү менен бирге, көчмөндөр арасында жаңы мүнөздөгү саясий жана маданий кагылышуулардын келип чыгышын шарттаган. Натыйжада мурдагы бириккен түрк мамлекеттери азыр идеологиялык жактан атаандаш жана кас мамлекеттерге айланды.

Түрдүү саясий жана экономикалык себептерден улам (арабдардын басып алуулары, отурукташкан өлкөлөр менен саясий-экономикалык байланыштары, коңшу мамлекеттердин саясий кызыкчылыктары, Улуу Жибек жолу, исламдын кеңири таралышы) түрк талаасына түрдүү ишенимдер жана дүйнөлүк диндер кирип кеткен. Бирок, алардын эч кимиси түрктөрдүн арасында ислам сыяктуу орун ала алган эмес.

Ислам башында куралдын жардамы менен түрктөр арасында саясий үстөмдүк кылууга аракет кылып, ошону менен түрктөрдүн дүйнө таанымын биротоло жок кылып, түрк коомунда жаңы дин – исламды орнотууга аракет кылган. Диний скептицизм жана жаңы динди кабыл алууда жаңы динди өзгөрүүсүз кабыл алуу каалоосу түрк мамлекеттериндеги саясий кагылышуулардын алдын алган эмес. Ислам дүйнөсүнө кирген түрк-көчмөн коому да бүткүл ислам дүйнөсүн каптаган исламчыл диний агымдардын саясий күрөшүнө катышкан. Түрктөр коңшулаш жайгашкан жана алар менен салттуу мамиледе болгон отурукташкан элдерден даяр болгон тажик-перс мамлекеттик салттарын ислам мамлекетинин даяр үлгүсү катары кабыл алышкан. Ал эми бул салт өз кезегинде исламга чейинки салттуу ирандык чыгыш деспоттук түзүлүшүн ислам менен айкалыштырган жана жаңы жагдайга ылайыкталган түзүлүшкө айланган. Салттуу түрк дүйнө таанымына негизделген мамлекеттик салт иран тибиндеги калыптанган мамлекеттик мыйзамдарга баш ийип, салттын уландысын бузган карама-каршылыктарды жараткан. Мухаммеддин (Алланын салам-дубалары болсун) доорундагы исламдык башкаруу системасы да, биринчи адил халифалар да, биринчи түрктөрдүн тепкичтүү башкаруу системасы да отурукташкан мамлекеттердин салттуу башкаруу системасы менен бириккен. алардын эрежелери боюнча жашап, деспоттук-монархиялык мүнөзгө ээ болгон.

Исламдын баалуулуктарын сиңирип, ислам үлгүсүндө өз мамлекетин түзгөндөн кийин түрктөрдүн саясий активдүүлүгү күчөгөн. Түрктөрдүн согушчул мүнөзү исламды кабыл алгандан кийин расмий болуп, аймакта чыныгы ислам мамлекети катары таанылышына салым кошкон. Алгач Газневиддер менен Караханиддер, андан кийин Селжуктар жана Чыңгызхан уулдарынын мамлекеттери өз мамлекеттерин империя статусуна көтөрүп, Улуу Талааны гана эмес, Мауереннахрды, Иранды, Месопотамияны, Түндүк Индияны, Кичи Азияны да баш ийдиришти. отурукташкан маданияты менен

түрк бийлигине. Ар түрдүү расалык жана этникалык өзгөчөлүктөргө ээ мынчалык кеңири аймакты басып алуу жана кармоо үчүн бир гана аскердик күчтөр жетишсиз болгон. Жетилген мамлекеттик система болмоюнча жоопкерчиликти аткаруу оңой болгон жок. Өз кезегинде жергиликтүү, салттуу мамлекеттик жана маданий алмашуунун кээ бир элементтерине ээ болушу түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымына жана этникалык өзгөчөлүктөрүнө эч кандай таасир тийгизген эмес. Бул тенденция исламдашкан түрк мамлекеттеринин кулашына же алардын Ирандын саясий жана маданий системасына сиңип кетишине таасирин тийгизген.

Бирок исламдашкан түрк коомунда салттуу түрк дүйнө таанымы ислам баалуулуктары менен толуп, салттуу дүйнө таанымдын экинчи жашоосу башталган. Терең кризисти баштан кечирген көчмөндөрдүн таштап кеткен дүйнө таанымы исламдын чепкенине жамынып, жаңы диндин алкагында байыркы идеялар кайрадан өз жашоосун уланта баштады. Ислам доорунун алгачкы этабында жаңы динге карама-каршы, чийки жана көчмөндөргө мүнөздүү деп эсептелген салттуу түрк дүйнө таанымы сөзсүз синтезге кирип, ислам дини менен жуурулушуп кеткен. Бул мезгилде өнүккөн ислам цивилизациясынын материалдык маданияты түрк дүйнө таанымынын элементтерин бекем камтыган. Адамзат тарыхындагы цивилизациянын этаптарынын бири катары саналган ислам цивилизациясынын калыптанышына жергиликтүү маданияттардын бири түрк цивилизациясы салым кошкон.

Түрктөрдүн эски салттуу мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирүүгө монгол-түрк урууларын бириктирген Чыңгызхан жетишти. Жаңыдан пайда болгон көчмөн империясынын лидери анын мамлекети эч кандай идеологиялык негизсиз өнүгө албасын түшүнгөн. Айрыкча, ал жалпы идеология империянын элинин биримдигинин, армиянын уюшкандыгы менен күчтүүлүгүнүн, мамлекеттин пайдубалынын бекемдигинин ачкычы экенине ишенген. Ошондуктан ал башынан эле жаш мамлекеттин идеологиялык негизин түзүүгө өзгөчө көңүл бурган. Бул жагынан Чыңгызхан түптөгөн мамлекетте да салттуу дүйнө тааным негизги идеологиялык принцип болгон.

Улуу Талаада жана Азиянын басымдуу бөлүгүндө өз мамлекетин түзгөн монгол-түрктөр исламдашкан түрк дүйнөсүндө пайда болгон саясий жана руханий кризисти жоюп, салттуу түрк көчмөндөрүнүн мамлекеттик түзүлүшүн калыбына келтирүүгө аракет кылышкан. Чыңгызхандын аскерлеринин көбү түрк урууларынын өкүлдөрү болгон. Монголдор өздөрүнүн саясий пландарында жергиликтүү түрктөрдү пайдаланып, алардын этникалык жакындыгын жайылтышкан. Монголдорго чейин Орто Азиянын отурукташкан аймактарына аскер жалданмалары жана өкүмдардын колдоочусу катары келген түрктөр жергиликтүү маданияттын, тилдин таасиринде калып, өзгөрө баштаган.

Саясий максаттарына жеткен Чыңгызхан өз империясына салттуу түрк мамлекеттүүлүгүнүн элементтерин киргизген. Бирок, салттуу дүйнө таанымына негизделген салттуу дүйнө тааным өзүнүн саясий жана руханий мүмкүнчүлүктөрүн түгөткөндүктөн, түрк мамлекеттүүлүгү түрк исламы

синтездеп, бөлүштүргөн жаңы, жаш ислам дининин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен гана улана алары белгилүү болду. Чыңгызхан да бул тенденцияга каршы тура алган эмес. Чыңгыз хандын тушунда башталган салттуу дүйнө тааным менен исламдын биригүү процесси анын урпактарынын бийлиги астында уланып, Казак хандыгынын тушунда өзүнүн апогейине жеткен.

Түрк башкаруучуларынын түрктөрдү жалпы идеологиялык баалуулуктардын айланасында бириктирүү аракетине карабастан, биригүү процесси айрым башкаруучулардын өз кызыкчылыгындагы саясий аракеттеринен улам ыдырашуу процесси менен коштолгон. Мурунку бөлүмдөрдө көрсөткөндөй, Чыңгызхан «боз үйдөгү түрктөрдү» бир чатырдын астына бириктирүү боюнча саясий аракеттерге карабастан, көчмөндөрдүн бөлүнүүсү улана берген. Жалпы идеологиялык багытка айланган исламдын саясий жана руханий күчү болгонуна карабастан, түрк мамлекеттеринин андан ары бытыранды болушуна эч нерсе тоскоол боло алган жок. Кезинде бир мамлекеттик туу астында жашаган түрк элдеринин кыйрашы кийинки доорлордо да уланган. Ошентип, бирдиктүү комплексти түзгөн ислам дини, диний-идеологиялык система жана адеп-ахлак түрктөрдүн бири-биринен саясий, этномаданий жана экономикалык жактан бөлүнүү процессине толук тоскоол боло алган эмес. Мунун негизги себеби, исламдын ичинде кээ бир диний негиздер менен байланышкан карама-каршылыктардын болушу, ошондой эле бул карама-каршылыктардын негизинде элдешкис исламдык кыймылдардын пайда болушу жана бул агымдардын түрк мамлекеттеринде идеологиялык жетекчилиги болгон.

Орто кылымдардагы түрк коомунда саясий-идеологиялык үстөмдүккө ээ болгон ислам дини өзүнүн ыкластуулугу менен бул мезгилде саясий-экономикалык, руханий жана маданий кризиске кабылган түрк коомун кайра тарбиялоо үчүн ылайыктуу система болгон. Бирок бул мезгилдеги авторлордун эмгектерин талдоо ислам динин кабыл алганга чейин пайда болгон руханий жана саясий кризистин түрк коомуна ислам динин киргизүү менен толук чечилбегендигин көрсөтөт. Бул өзгөчө М.Кашгари, Ж.Баласагун, А.Яссауи, С.Бакыргани жана А.Иугникиндин эмгектеринен ачык байкалат.

Исламда суфизмдин жайылышына салым кошкон догмалык исламдын токтоп калышы түрк ойчулдарынын көз алдында болгон. Исламды өз мамлекетинде расмий деңгээлге көтөргөн түрктөр адегенде жаңы диндин катуу принциптерине баш ийүүгө аргасыз болгон. Ислам дининин илим жана чыгармачылык чөйрөсүндөгү шыктандыруучу күчүн жоготкондугу көчмөндөр арасында исламдын кризисин пайда кылып, катуу эрежелерге, үрп-адаттарга айланып кеткен. Ал эми Түркстанга келген суфийлер үчүн исламдын бул чөлкөмүндөгү диний жана руханий абал алардын диний иштерин ийгиликтүү жүргүзүүгө даяр чөйрө болгон.

Түрк дүйнө таанымы жаңы дин жана суфизмдин аркасында экинчи жел алып, исламдын чегин кеңейткенин, түрктөрдүн жаңы динди кабыл алышына

жаңы дем бергенин байкайбыз. Байыркы түрк дүйнө таанымын, жогоруда айтылгандай, азыркы түрк мамлекеттеринин улуттук идеясы катары өзүнүн тунук, оригиналдуу түрдө кабыл алуу мүмкүн эмес. Мунун себеби, биринчиден, байыркы идеологиялык системаны толугу менен калыбына келтирүү мүмкүн эместиги болсо, экинчиден, исламдын миңдеген жылдар бою салттуу дүйнө тааным менен аралашып келген даяр идеологиялык системасын четке кагып, ибадат кылууну, ибадаттарды, ибадаттарды, ибадаттарды, ибадаттарды, ибадаттарды, ибадаттарды, ибадаттарды, диний көз караштарды четке кагып коюуну туюндурат. түрктөрдүн руханий өзгөчөлүгүнөн ажыратуу болуп саналат. Башкача айтканда, азыркы түркизмдин исламдан бөлүнүшү миңдеген жылдар бою калыптанган түрк-мусулман маданияты менен эки маданияттын аралашуусунан улам пайда болгон ислам-түрк цивилизациясын четке кагуу дегенди билдирет. Бул жерде азыркы түрктөр исламдын кайра жаралышын, алардын маданий баалуулуктарына кайтуу кандай формада болушун тыкыр көзөмөлгө алышы керек деген маселени баса белгилей кетүү керек. Анткени түрк дүйнөсүндөгү көп жылдык идеологиялык боштуктун шартында өзүн орнотууга аракет кылган исламдын кээ бир агымдарынын салттуу, түрк исламына туура келбеген жактары көп. Айрыкча, салттуу түрктөрдүн эркин ой жүгүртүүсүнө жол бербеген тар эрежелер менен чектелген исламдын айрым түрлөрү ар кандай өнүктө азыркы түрк дүйнөсүндө алдыңкы идеологиялык тенденцияга айланып баратканы эч кимге жашыруун эмес. Мындай ислам орто кылымдардагы Караханиддер мамлекетинде да ушундай деңгээлге умтулуп, түрк дүйнө таанымынын каршылыгына туш болуп, суфийдик агымдардын салттуу түрк дүйнө таанымы менен жарашуусу аркылуу гана түрк коомунда бекем орной алган. Мына ушундан улам түрк дүйнө таанымы жок, б.а. салттуу исламсыз салттуу дүйнө таанымын кабыл алуу кайрадан караханийлер доорундагы катачылыктарга алып келери шексиз.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. The importance of the Caspian Sea in sustainability of the international competition for Central Asia// Titolo Rivista: RIVISTA DI STUDI SULLA SOSTENIBILITA. DOI: 10.3280/RISS2022-001007
2. Arrival and Consolidation of Islam in Central Asia: An Examination of Western Scholarship//ISVES ISVS e-journal, Vol. 11, Issue 01, January 2024. DOI:10.61275/ISVSej-2024-11-01-11//
3. Ортағасырлық түркілер және әлемдік діндер. Отан тарихы. – №2. – 2005. – Б. 23-35.
4. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі барлау институты. Вестник КазНУ. №1 2005, - С. 82-85.
5. Shamanism or Tengrian? Вестник КазНУ. №3 (73). 2015, -С. 18-21.
6. Ортағасырлық түркілер және әлемдік діндер. Отан тарихы. №2. 2005 ж. 23-35 бб.
7. Ортағасырлардағы исламданған түркі мемлекеттеріндегі діни идеология. Отан тарихы. 2007 жыл, 1 (37)-ші сан. –С.192-203
8. Ортағасырлық түркілер және әлемдік діндер. Отан тарихы. – №2. – 2005. – Б. 23-35.
9. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі барлау институты. Вестник КазНУ. №1 2005, - С. 82-85.

10. Ортағасырлық түркілер және әлемдік діндер. Отан тарихы. №2. 2005 ж. 23-35 бб.
11. Ортағасырлардағы исламданған түркі мемлекеттеріндегі діни идеология. Отан тарихы. 2007 жыл, 1 (37)-ші сан. –С.192-203
12. Жахандану және дәстүрлі дүниетаным. Вестник МКТУ им Х. Яссави. №5(47) . 2004, - С.124-127.
13. Алтын орда мен Моғолстандағы мұнаралы (шатырлы) мазарлар: тарихи-мәдени және дүниетанымдық сабақтастық (X-XIV ғғ.). Отан тарихы 2023. No 26 (2) –Б.422-436.
14. Қазақ халқының құрамындағы қоңырат тайпасының көне тарихы. Отан тарихы. 2022, № 1 (97). –Б. 200-209. DOI 10.51943/18146961_2022_1_200.
15. Идеологическая борьба в средневековых тюркских государствах и ислам (III-XIII вв.). Известия ВУЗ-ов. Бишкек. № 6, 2009 г. –С. 52-56.
16. Тюркская государственность и мировые религии. Наука и новые технологии. Бишкек. № 7, 2009 г. –С. 52-56.
17. Қазақ хандығындағы жүздік бөліністің рухани-идеологиялық негізі және ондағы билердің орыны. Абай атындағы ҚҰПУ Хабаршысы, 3(70), 2021 77-83 беттер. <https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5461.09>
18. The role of Iran in relations between Kazakhstan and the Gulf countries: historical analysis//«edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 2(10), 2017. <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/684>
19. United States-Russian conflict over wealth and oil in Central Asia and the Caucasus//«edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы//№ 7(45), 2021. <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1699>
20. Түркілердің исламға дейінгі сенімі жайлы. Вестник КазНУ. Серия историческая. № 4(43), 2006. –Б.25-27.
21. Моңғол империясының құрылу кезеңіндегі идеологиялық ахуал//«edu.e-history.kz»//№ 10 қазан-қараша 2021. <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1682> Spiritual-cultural influence of Iran to Kazakhstan after purchasing independence// Электронный журнал «edu.e-history.kz» /2017. № 2// <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/707>
22. XX ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстан Республикадағы жоғары білім мен ғылымды ұйымдастырудың тәжірибесі мен даму үрдістері. КазНПУ им. Абая\\ВЕСТНИК\\ №1(72), 2022. -77-89 беттер. <https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.09>

РЕЗЮМЕ

диссертации Женис Жомарт Женисулы на тему: «Традиционное мировоззрение и государственность средневековых тюрков: историческая преемственность и трансформация (VI-XIII вв.)» на соискание ученой степени диссертации доктора исторических наук по специальности 07.00.07 – Этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: средневековые тюрки, государственная идеология, традиционное мировоззрение, мировые религии, историческое преемственность, трансформация государственности,

Аннотация: В диссертации обоснован роль традиционного тюркского мировоззрения в становлении и развитии средневековых тюркских государств, их упадке и кризисе, то, что оно сохранило свою преемственность на протяжении исторических периодов, хотя и изменялось под влиянием других мировых религий, впервые становится предметом масштабного специального научного исследования. Всесторонне рассмотрено влияние внешних идей на возникновение и возвышение, упадок и исчезновение тюркских государств, а также противостояние им местных, традиционных взглядов.

Объектом исследования является традиционное мировоззрение древних и средневековых тюрков как идеологической основой государств кочевников на территории Евразии.

Предметом исследования - определение закономерности влияние традиционной мировоззрения тюрков на образование, возвышение и упадок государственных образования тюрков.

Цель исследования. Основная цель исследования – определить влияние религии на становление и развитие средневековой тюркской государственности, либо на ее ослабление и распад.

Методы исследования: анализ источников на восточных языках, обобщение научной и научно-методической литературы; историко-сравнительный метод; подход историзма и реконструкция общества, который определяет, насколько смысл и значение духовно связаны между людьми и изменениями в сознании.

Полученные результаты: раскрыты вопросы распада родоплеменного строя и установлению классового государственного строя; показаны влияния изменения традиционного мировоззрения на создание средневековых тюркских государств, упрочение их основ, регулирование политико-экономических, культурно-духовных связей с соседними странами; выявлены последствия влияния исламских течений, конфликтующие друг с другом в вопросах некоторых религиозных принципов на дальнейшее раздробление тюркских государств по религиозно-конфессиональному признаку; показаны роль учение Ходжа Ахмета Яссауи, представителя тюрко-исламской суфийской школы, сыгравший важную роль как примирителя и адаптера двух идей;

Практическая значимость полученных результатов исследования определяется тем, что идеологическая борьба в истории тюркских государств и ее политико-социальные и духовно-культурные результаты, несомненно, станут научной основой сохранения духовных ценностей нашего народа и укрепления основ нашей независимой страны в современный период глобализации.

Данной работой не только предостерегается современное общество, но и предлагается извлечь уроки из истории, раскрывая, что произошел процесс, который фундаментально угрожал государственности средневековых тюрков.

Жеңиш Жомарт Жеңисулунун «Орто кылымдагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы жана мамлекеттүүлүгү: тарыхый уландысы жана трансформациясы (VI-XIII кылымдар)» деген темада 07.00.07 – Этнография, этнология жана тарых илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн диссертация антропология

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: орто кылымдагы түрктөр, мамлекеттик идеология, салттуу дүйнө тааным, дүйнөлүк диндер, тарыхый улантуучулук, мамлекеттүүлүктүн трансформациясы,

Аннотация: Диссертацияда салттуу түрк дүйнө таанымдын орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин калыптанышындагы жана өнүгүшүндөгү ролу, алардын кулашы жана кризиси, башка дүйнөлүк диндердин таасири астында өзгөрсө да, тарыхый доорлор бою өз үзгүлтүксүздүгүн сактап келгендиги негизделет. биринчи жолу масштабдуу атайын илимий изилдөөлөрдүн предмети болуп калат. Түрк мамлекеттеринин пайда болушуна жана көтөрүлүшүнө, төмөндөшүнө жана жок болушуна тышкы идеялардын таасири, аларга жергиликтүү, салттык көз караштардын карама-каршылыгы ар тараптуу каралат.

Изилдөөнүн объектиси болуп Евразиянын аймагындагы көчмөн мамлекеттердин идеологиялык негизи катары байыркы жана орто кылымдардагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы саналат.

Изилдөөнүн предмети түрктөрдүн мамлекеттик түзүлүшүнүн калыптанышына, көтөрүлүшүнө жана төмөндөшүнө түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымдын таасиринин мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн негизги максаты – орто кылымдардагы түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө, же анын алсырап, кыйрашына диндин таасирин аныктоо.

Изилдөө ыкмалары: чыгыш тилдериндеги булактарды талдоо, илимий жана илимий-методикалык адабияттарды жалпылоо; тарыхый-салыштырмалуу метод; адамдардын жана аң-сезимдеги өзгөрүүлөрдүн ортосунда маани менен маанинин канчалык руханий байланышта экендигин аныктаган историзмдин жана коомду кайра куруунун мамилеси.

Алынган жыйынтыктар: уруулук түзүлүштүн кыйрашы жана таптык мамлекеттик түзүлүштүн орношунун маселелери ачылат; орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин түзүлүшүнө, алардын пайдубалын чыңдоого, коңшу мамлекеттер менен саясий-экономикалык, маданий-руханий байланыштарды жөнгө салууга салттуу дүйнө таанымдагы өзгөрүүлөрдүн таасирин көрсөтөт; Түрк мамлекеттеринин диний жана конфессиялык линиялар боюнча андан ары бытыранды болушуна айрым диний принциптердин маселелеринде бири-бирине карама-каршы келген ислам агымдарынын таасиринин кесепеттери аныкталган; түрк-ислам суфийлик агымынын өкүлү Хожа Ахмет Яссавинин окууларынын ролун көрсөтөт, ал эки идеяны элдештирүүчү жана адаптациялоочу катары маанилүү роль ойногон;

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси түрк мамлекеттеринин тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын саясий-социалдык жана руханий-маданий

натыйжалары элибиздин руханий баалуулуктарын сактоонун илимий негизи болоору шексиз экендиги менен аныкталат. азыркы ааламдашуу мезгилинде эгемендүү өлкөбүздүн негиздерин чыңдоо.

Бул эмгек азыркы коомду эскертип гана тим болбостон, орто кылымдардагы түрктөрдүн мамлекеттүүлүгүнө түп-тамырынан бери коркунуч келтирген процесс болгонун ачып, тарыхтан сабак алууну сунуштайт.

SUMMARY

dissertation of Zhengis Zhomart Zhengisuly on the topic: “Traditional worldview and statehood of the medieval Turks: historical continuity and transformation (VI-XIII centuries)” for the degree of doctor of historical sciences dissertation in the specialty 07.00.07 – Ethnography, ethnology and anthropology

Abstract: The dissertation substantiates the role of the traditional Turkic worldview in the formation and development of medieval Turkic states, their decline and crisis; the fact that it retained its continuity throughout historical periods, although it changed under the influence of other world religions, for the first time becomes the subject of large-scale special scientific research. The influence of external ideas on the emergence and rise, decline and disappearance of Turkic states, as well as the opposition of local, traditional views to them, is comprehensively examined.

The object of the study is the traditional worldview of the ancient and medieval Turks as the ideological basis of the nomadic states on the territory of Eurasia.

The subject of the study is to determine the pattern of influence of the traditional worldview of the Turks on the formation, rise and decline of the state formation of the Turks.

Purpose of the study. The main goal of the study is to determine the influence of religion on the formation and development of medieval Turkic statehood, or on its weakening and collapse.

Research methods: analysis of sources in oriental languages, generalization of scientific and scientific-methodological literature; historical-comparative method; an approach of historicism and the reconstruction of society, which determines the extent to which meaning and meaning are spiritually connected between people and changes in consciousness.

Results obtained: the issues of the collapse of the tribal system and the establishment of a class state system are revealed; shows the influence of changes in the traditional worldview on the creation of medieval Turkic states, strengthening their foundations, regulation of political-economic, cultural-spiritual ties with neighboring countries; the consequences of the influence of Islamic movements, conflicting with each other in matters of certain religious principles on the further fragmentation of the Turkic states along religious and confessional lines, have been identified; shows the role of the teachings of Khoja Akhmet Yassawi, a representative of the Turkic-Islamic Sufi school, who played an important role as a reconciliator and adapter of two ideas;

The practical significance of the research results is determined by the fact that the ideological struggle in the history of the Turkic states and its political-social and spiritual-cultural results will undoubtedly become the scientific basis for preserving the spiritual values of our people and strengthening the foundations of our independent country in the modern period of globalization.

This work not only warns modern society, but also suggests learning from history, revealing that a process occurred that fundamentally threatened the statehood of the medieval Turks.